

UNIVERZITET PRIVREDNA AKADEMIJA U NOVOM SADU

FIMEK

DOKTORSKA DISERTACIJA

**Tranzicija agrarnog sektora i implikacije
na njegov razvoj**

Mentor

Prof. dr Marko Carić

Doktorand

Mast. Miralem Nuhanović

Novi Sad, 2018.

UNIVERZITET PRIVREDNA AKADEMIJA U NOVOM SADU

Fakultet za ekonomiju i inženjerski menadžment

u Novom Sadu

DOKTORSKA DISERTACIJA

**Tranzicija agrarnog sektora i implikacije na
njegov razvoj**

Mentor

Prof. dr Marko Carić

Doktorand

Mast. Miralem Nuhanović

Novi Sad, 2018.

UNIVERSITY BUSINESS ACADEMY IN NOVI SAD
Faculty of Economics and Engineering Management
in Novi Sad

DOCTORAL DISSERTATION

Transition of Agrarian Sector and Implications
on its Development

Supervisor
Professor Marko Caric, Ph.D.

Doctoral student
Miralem Nuhanovic, M.Sc.

Novi Sad, 2018

UNIVERZITET PRIVREDNA AKADEMIJA U NOVOM SADU
Fakultet za ekonomiju i inženjerski menadžment u Novom Sadu

KLJUČNI PODACI O ZAVRŠNOM RADU

Vrsta rada:	Doktorska disertacija
Ime i prezime autora:	Miralem Nuhanović
Mentor (titula, ime, prezime, zvanje, institucija)	Prof. dr Marko Carić, redovni profesor, Univerzitet Privredna akademija u Novom Sadu, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe u Novom Sadu
Naslov rada:	Tranzicija agrarnog sektora i implikacije na njegov razvoj
Jezik publikacije (pismo):	Srpski – latinica
Fizički opis rada:	Uneti broj: Stranica - 137 Poglavlja - 8 Referenci - 88 Tabela - 36 Slika - 4 Grafikona - 20 Shema - /
Naučna oblast:	Menadžment u agrobiznisu
Predmetna odrednica, ključne reči:	Tranzicija, poljoprivreda, privatizacija, agrarna politika, Srbija, Bosna i Hercegovina
Izvod (apstrakt ili rezime) na jeziku završnog rada:	Od 1990. godine, čitav region Istočne i Jugoistočne Evrope počeo je sa transformacijom svojih ekonomija iz centralno planskog sistema u tržišni, što se označava pojmom tranzicija. Postavka istraživačke studije je sagledavanje stanja sektora poljoprivrede Republike Srbije i Bosne i Hercegovine, koji su prošli kroz proces ekonomske tranzicije. Ideja tranzicije privrede, odnosno poljoprivrede je rast proizvodnje i BDP, povećanje efikasnosti i ostvarivanje boljih proizvodno-ekonomskih performansi. Cilj istraživanja je utvrditi da li je i u kojoj meri tranzicija poljoprivrede dovela do njenog razvoja, koji su propusti napravljeni i kakve mere agrarne politike kreirati u funkciji daljeg razvoja poljoprivrede i

ruralnih područja.

U izvođenju vrednosnih sudova i kritičkih zapažanja celokupnog procesa tranzicije agrosektora korišćene su određene naučne metode poput naučnog studiranja, indikatori, grafički metod, statistički metod, deskriptivna analiza i sinteza, komparativni metod i drugi naučni metodi.

Strategija poljoprivredne tranzicije u bivšim socijalističkim zemljama imala je za cilj poboljšanje efikasnosti i produktivnosti poljoprivrede zamenom institucionalnih i organizacionih karakteristika komandne ekonomije sa atributima pozajmljenim iz prakse tržišne ekonomije. Transformacija od kolektivne do efikasnije individualizovane poljoprivrede (privatizacija), koja će ostvarivati veći nivo prihoda je krajnji cilj.

Tranziciju poljoprivrede prati nepovoljna vlasnička struktura i niska produktivnost, neefikasnost agrarne politike, spor razvoj institucija podrške, neadekvatan zakonodavni okvir i neuspešna privatizacija. Proces privatizacije obeležen je sa mnogo kontroverzi i zloupotreba, pa je i to imalo negativan odraz na ukupne efekte.

Pored nabrojanog, efekti tranzicije poljoprivrede se ogledaju i u smanjenom obimu investicija, padu stočarske proizvodnje, spoljnotrgovinska razmena uglavnom sirovina i proizvoda niskog stepena finalizacije, depopulaciji sela, nepovoljnoj agrarnoj strukturi, malim pomacima na planu podizanja konkurentnosti i produktivnosti i nekonzistentnoj agrarnoj politici.

Ni poljoprivredno zadrugarstvo nije revitalizovano, a kamoli ostvarilo neki značajan uspeh, tim pre, jer nije vraćeno poljuljano poverenje u zadružni oblik organizovanja, niti su zadružni principi usvojeni.

Prelazak na tržišnu ekonomiju ostavio je Srbiju i Bosnu i Hercegovinu daleko iza najuspešnijih zemalja Centralne i Istočne Evrope. BiH zaostaje po mnogim pitanjima vezanim za strukturne reforme, koje su pratile ekonomsku tranziciju zemalja u regionu. U Republici Srbiji je stanje nešto bolje, ali svakako ispod očekivanja i s velikim kašnjenjima, pa su samim tim pozitivni efekti značajno slabiji. Stanje u BiH u posttranzicionom periodu je takvo da nedostaje institucionalna podrška i podsticajne mere agrarne politike na svim nivoima, počev od države preko kantona i opština, a tržišne reforme

	<p>poljoprivrednog sektora nailaze na probleme i zastoje. Tranzicija poljoprivrede u BiH nije donela očekivane efekte, s obzirom da nije modernizovana, niti je zasnovana na efikasnosti, konkurentnosti, intenzivnosti i tržišnosti. Nešto bolja situacija je u Republici Srbiji, ali svakako nije razvijen sektor poljoprivrede, niti su u potpunosti ostvareni zacrtani ciljevi tranzicije.</p>
<p>Datum odbrane: (Popunjava naknadno odgovarajuća služba)</p>	
<p>Članovi komisije: (titula, ime, prezime, zvanje, institucija)</p>	<p>Prof. dr Dragan Soleša, redovni profesor – predsednik komisije Fakultet za ekonomiju i inženjerski menadžment u Novom Sadu, Univerzitet Privredna akademija u Novom Sadu. Uža naučna oblast: Kvantitativne metode i informacioni sistemi.</p> <p>Prof. dr Marko Carić, redovni profesor - mentor Univerzitet Privredna akademija u Novom Sadu, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe u Novom Sadu. Uža naučna oblast: Multidisciplinarna ekonomska.</p> <p>Doc. dr Radivoj Prodanović – član komisije Fakultet za ekonomiju i inženjerski menadžment u Novom Sadu, Univerzitet Privredna akademija u Novom Sadu. Uža naučna oblast: Agronomija, tehnologija i inženjerski menadžment.</p>
<p>Napomena:</p>	<p>Autor doktorske disertacije potpisao je sledeće Izjave:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Izjava o autorstvu, 2. Izjava o istovetnosti štampane i elektronske verzije dokorskog rada i 3. Izjava o korišćenju. <p>Ove Izjave se čuvaju na fakultetu u štampanom i elektronskom obliku.</p>
<p>UDK</p>	<p>338.43.02 (497.11:497.6)</p>

UNIVERSITY BUSINESS ACADEMY IN NOVI SAD
Faculty of Economics and Engineering Management in Novi Sad

KEY WORD DOCUMENTATION

Document type:	Doctoral dissertation
Author:	Miralem Nuhanovic, M.Sc.
Menthor (title, first name, last name, position,institution)	Marko Caric, Ph.D. full professor, University Business Academy in Novi Sad, Faculty of Law for Commerce and Judiciary in Novi Sad
Title:	Transition of agrarian sector and implications on its development
Language of text (script):	Serbian language (latin script)
Physical description:	Number of: Pages - 137 Chapters - 8 References - 88 Tables - 36 Illustrations - 4 Graphs - 20 Scheme - /
Scientific field:	Management in agriculture
Subject, Key words:	Transition, Agriculture, Privatization, Agrarian Policy, Serbia, Bosnia and Herzegovina
Abstract (or resume) in the language of the text:	<p>Since 1990, the entire region of Eastern and Southeastern Europe has begun to transform its economies from the central planning system to the marketplace, which is referred to as the concept of transition.</p> <p>The research study setting is to look at the state of the agriculture sector of the Republic of Serbia and Bosnia and Herzegovina, which went through the process of economic transition. The idea of a transition of the economy, that is agriculture, is the growth of production and GDP, increasing efficiency and achieving better production-economic performance.</p> <p>The aim of the research is to determine whether and to what extent the transition of agriculture has led to its development, what omissions have been made and what measures of agrarian policy are to be created in the function of further development of agriculture and rural</p>

areas.

Certain scientific methods such as scientific study, indicators, graphic method, statistical method, descriptive analysis and synthesis, comparative methods and other scientific methods have been used in performing value judgments and critical observations of the whole process of transition of agrosectors.

The agricultural transition strategy in the former socialist countries aimed to improve the efficiency and productivity of agriculture by replacing the institutional and organizational characteristics of the command economy with attributes borrowed from the practice of a market economy. Transformation from collective to more efficient individualized agriculture (privatization), which will achieve higher level of income is the ultimate goal.

The transition to agriculture is accompanied by an unfavorable ownership structure and low productivity, inefficiency of agrarian policy, slow development of support institutions, inadequate legislative framework and unsuccessful privatization. The privatization process was marked with a lot of controversy and abuse, which also had a negative impact on the overall effects.

In addition to the above, the effects of agriculture transition are reflected in the reduced volume of investments, the decline in livestock production, the foreign trade of mostly raw materials and products of low level of finalization, depopulation of the village, unfavorable agrarian structure, small shifts in raising competitiveness and productivity and inconsistent agricultural policy.

Even agricultural cooperatives were not revitalized, let alone achieved some significant success, the sooner because no shattered confidence in the cooperative form of organization was returned, nor cooperative principles were adopted.

The transition to the market economy left Serbia and Bosnia and Herzegovina far behind the most successful countries in Central and Eastern Europe. Bosnia and Herzegovina lags behind many issues related to structural reforms, which have followed the economic transition of countries in the region. In the Republic of Serbia, the situation is somewhat better, but certainly below expectations and with big delays, so the positive effects are significantly weaker.

The situation in Bosnia and Herzegovina in the post-transition period is such that institutional support and incentive measures of agrarian policy

	<p>at all levels, starting from the state through cantons and municipalities, are lacking, and market reforms of the agricultural sector are facing problems and delays. The transit of agriculture in Bosnia and Herzegovina did not produce the expected effects, as it was not modernized nor based on efficiency, competitiveness, intensity and marketability. There is a somewhat better situation in the Republic of Serbia, but the agriculture sector is certainly not developed, and the goals of transition have not been fully met.</p>
Defended: (The faculty service fills later.)	
Thesis Defend Board: (title, first name, last name, position, institution)	<p>Dragan Solesa, Ph.D. Full Professor - President of the Commission Faculty of Economics and Engineering Management in Novi Sad, University Business Academy in Novi Sad. Special topics: Quantitative methods and information systems.</p> <p>Marko Caric, Ph.D., Full Professor - Supervisor University Business Academy in Novi Sad, Law Faculty of Economics and Justice in Novi Sad. Special topics: Multidisciplinary Economics.</p> <p>Radivoj Prodanovic, Ph.D., Assistant Professor - Member of the Commission Faculty of Economics and Engineering Management in Novi Sad, University Business Academy in Novi Sad. Special topics: Agronomy, Technology and Engineering Management.</p>
Note:	<p>The author of doctoral dissertation has signed the following Statements:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Statement on the authority, 2. Statement that the printed and e-version of doctoral dissertation are identical and 3. Statement on copyright licenses. <p>The paper and e-versions of Statements are held at the faculty.</p>
UDC	338.43.02 (497.11:497.6)

SADRŽAJ

1. UVOD.....	1
1.1. Predmet istraživanja	5
1.2. Cilj i značaj istraživanja	6
1.3. Hipoteza u istraživanju	7
1.4. Metodologija istraživanja i izvori podataka.....	7
REZULTATI ISTRAŽIVANJA I DISKUSIJA	9
2. TRANZICIJA POLJOPRIVREDE	10
2.1. Teorijski pristup tranziciji	10
2.2. Privatizacija kao centralni proces tranzicije.....	15
2.3. Tranzicija poljoprivrede u bivšim socijalističkim zemljama Centralne i Istočne Evrope.....	21
2.3.1. Početak i cilj tranzicionih reformi u poljoprivredi zemalja CIE	22
2.3.2. Reforma institucija, agrarne politike i agrarnog sektora u zemljama CIE	24
2.3.3. Dinamika kretanja poljoprivredne proizvodnje u zemljama CIE tokom tranzicionog perioda	31
3. PROCES TRANZICIJE AGRARNOG SEKTORA REPUBLIKE SRBIJE	35
3.1. Karakteristike agrarnog sektora Republike Srbije na početku perioda tranzicije	35
3.2. Karakteristike agrosektora tokom tranzicionih promena	36
3.3. Ekonomski položaj poljoprivrede u Republici Srbiji u periodu tranzicije	42
3.4. Osvrt na proces privatizacije poljoprivrede u Republici Srbiji	48
3.5. Stanje sektora poljoprivrede u Republici Srbiji nakon sprovedene tranzicije	51
4. TRANZICIJA POLJOPRIVREDE U BIH I NJENI EFEKTI	59

4.1. Karakteristike procesa tranzicije poljoprivrede u BiH	59
4.2. Stanje sektora poljoprivrede u Bosni i Hercegovini tokom i nakon tranzicije	64
5. ZADRUGARSTVO I TRANZICIJA POLJOPRIVREDE U REPUBLICI SRBIJI I BIH	69
6. EFEKTI TRANZICIJE AGROPRIVREDE	74
6.1. Opšta ocena efekata tranzicije poljoprivrede	74
6.2. Problemi privatizacije poljoprivrednih preduzeća	76
6.3. Razvojna nestabilnost i smanjenje obima investicija	77
6.4. Pad stočarske proizvodnje	83
6.5. Spoljno trgovinska razmena poljoprivredno-prehrambenih proizvoda	86
6.6. Nepovoljna agrarna struktura i pad produktivnosti	91
6.7. Pad konkurentnosti poljoprivrede i poljoprivrednih subjekata	95
6.8. Kretanje (ne)zaposlenosti u poljoprivredi	98
6.9. Sporost reforme agrarne politike i usvajanja novih zakonskih akata	101
7. EFEKTI PRIVATIZACIJE KAO KLJUČNOG SEGMENTA TRANZICIJE	105
7.1. Poređenje efekata s ciljeva privatizacije poljoprivrede	105
7.2. Efekti privatizacije poljoprivrede u Republici Bosni i Hercegovini	110
7.3. Efekti privatizacije poljoprivrede u Republici Srbiji	115
8. ZAKLJUČAK.....	124
LITERATURA	128
Biografija.....	137

Spisak tabela, slika i grafikona

Tabele

Tabela 1. Karakteristike agrarnog sektora u zemljama CIE u periodu tranzicije (u %)	23
Tabela 2. Modeli privatizacije zemljišta u zemljama CIE	27
Tabela 3. Potrebne reforme za zemlje CIE	28
Tabela 4. Struktura poljoprivrede u zemljama CIE prema korišćenom zemljištu u pred i post tranzicionom periodu	28
Tabela 5. Prosečna veličina pojedinih oblika poljoprivrednih gazdinstava u zemljama CIE u pred i post tranzicionom periodu	29
Tabela 6. Stope rasta poljoprivredne proizvodnje u zemljama CIE i EU-15 (%)	31
Tabela 7. Stope rasta osnovnih faktora poljoprivredne proizvodnje u zemljama CIE (period 1961-1999. godine, u %)	32
Tabela 8. Komparacija produktivnosti rada u poljoprivredi između zemalja CIE	33
Tabela 9. Indikatori tranzicionih reformi u agroprivredi zemalja u tranziciji CIE	34
Tabela 10. Broj stoke i proizvodnja važnijih stočnih proizvoda tokom tranzicionog perioda (1991 – 2011)	40
Tabela 11. Osnovni makroekonomski indikatori Republike Srbije (2000-2011)	43
Tabela 12. Učešće poljoprivrede u stvaranju nacionalnog dohotka u Republici Srbiji	45
Tabela 13. Učešće poljoprivrede u vrednosti izvoza i uvoza u Republici Srbiji	46
Tabela 14. Učešće poljoprivrede u BDP zemalja Zapadnog Balkana	52
Tabela 15. Kapaciteti poljoprivrede u Republici Srbiji	54
Tabela 16. Stope rasta BDP, RLD i prosečnih neto zarada u Republici Srbiji (2002 – 2012 god.)	55
Tabela 17. Stope rasta inflacije i investicija u BiH	66
Tabela 18. Stanje stočnog fonda u BiH (2000-2010)	67
Tabela 19. Kretanje indeksa obima i strukture poljoprivredne proizvodnje Republike Srbije tokom tranzicionog perioda	76
Tabela 20. Strane direktne investicije po zemljama (u milijardama dolara)	79
Tabela 21. Indikatori industrijske proizvodnje (1990=100)	80
Tabela 22. Realizovane investicije u poljoprivredi, vodoprivredi i šumarstvu (u 000 din)	81
Tabela 23. Učešće agrarnog budžeta u budžetu Republike Srbije (2007-2016)	82
Tabela 24. Dinamika kretanja stočnog fonda u AP Vojvodini (1996-2005)	84
Tabela 25. Uvoz i izvoz poljoprivredno prehrambenih proizvoda – Republika Srbija (2000-2011)	87
Tabela 26. Izvoz poljoprivredno – prehrambenih proizvoda iz Republike Srbije za period prve faze tranzicije (2003 – 2005. godine)	89

Tabela 27. Prosečna veličina gazdinstava.....	92
Tabela 28. Posedovna struktura poljoprivrednih gazdinstava u Republici Srbiji.....	93
Tabela 29. Rang lista konkurentnosti odabranih zemalja za 2006. godinu.....	97
Tabela 30. Stopa nezaposlenosti u Republici Srbiji u periodu 2000 – 2005.....	98
Tabela 31. Zaposlenost u poljoprivredi (000).....	99
Tabela 32. Učešće poljoprivrede u ukupnoj zaposlenosti (%) (2000-2004).....	100
Tabela 33. Karakteristike starog i novog načina razmišljanja – paradigme.....	103
Tabela 34. Privatizacija u Federaciji Bosne i Hercegovine FBiH (2003) – broj preduzeća koja su privatizovana.....	113
Tabela 35. Privatizacija u Republici Srpskoj (31.12.2003).....	114
Tabela 36. Indikatori razvoja / tranzicije poljoprivrede Republike Srbije.....	119

Slike

Slika 1. Proces tranzicije.....	13
Slika 2. Ukupna budžetska izdvajanja za poljoprivredu (1994 - 2005).....	82
Slika 3. Stopa nezaposlenosti u regionu 2004. godine.....	99
Slika 4. Modeli privatizacije sa aspekta strukture vlasništva.....	109

Grafikoni

Grafikon 1. Tranzicija i njeni elementi.....	12
Grafikon 2. Razvojni ciklusi u periodu tranzicije.....	15
Grafikon 3. Prosečna veličina zemljišnog poseda u EU – 15.....	30
Grafikon 4. Produktivnost rada u poljoprivredi u odabranim zemljama.....	39
Grafikon 5. Produktivnost poljoprivrede (prinosi).....	41
Grafikon 6. Obim poljoprivredne proizvodnje Republike Srbije (2000-2012).....	53
Grafikon 7. Indeksi poljoprivredne proizvodnje u Republici Srbiji (2001-2012) (2004-2006 =100).....	56
Grafikon 8. Učešće agrarnog u ukupnom budžetu u Republici Srbiji.....	57
Grafikon 9. Stopa rasta BDP u BiH (%) u periodu 2004-2014. god.....	61
Grafikon 10. Stope rasta BDP u BiH kao pokazatelj ekonomske aktivnosti.....	64
Grafikon 11. BDP u BiH kao % u odnosu na 1989. godinu.....	65
Grafikon 12. Indeksi poljoprivredne proizvodnje Bosni i Hercegovini (2001-2012) (2004-2006 =100).....	67
Grafikon 13. Nivo investicija (u mil. USD) u Srbiji u periodu 2003-2011.....	77
Grafikon 14. Uvoz i izvoz poljoprivredno-prehrambenih proizvoda Republike Srbije.....	86
Grafikon 15. Struktura izvoza poljoprivredno-prehrambenih proizvoda (presek stanja 1990/2004).....	88

Grafikon 16. Spoljnotrgovinska razmena poljoprivredno prehrambenih proizvoda (u milionima evra).....	90
Grafikon 17. Produktivnost poljoprivrednih subjekata (koliko stanovnika hrani jedan poljoprivrednik).....	95
Grafikon 18. Indeks realnog BDP-a u 2002. godini, [1989 = 100].....	107
Grafikon 19. Dinamika rasta poljoprivredne proizvodnje u periodu intenzivnih tranzicionih reformi (2000-2005).....	121
Grafikon 20. Indeksi toka poljoprivredne proizvodnje u Republici Srbiji.....	122

1. UVOD

Savremena poljoprivreda, koja se poistovećuje s agrobiznisom, uključuje proces izgradnje nove privredne aktivnosti na osnovu efikasnosti, konkurentnosti, intenzivnosti i tržišnosti. Agrobiznis obuhvata primarnu poljoprivrednu proizvodnju, prehrambenu industriju, trgovinu i promet poljoprivredno-prehrambenih proizvoda, kao i dofarmski sektor (industrija inputa za poljoprivredu, mehanizacije, hemizacije i dr.)

Postavka istraživačke studije je sagledavanje stanja sektora poljoprivrede Republike Srbije i Bosne i Hercegovine, koje su prošle kroz proces ekonomske tranzicije, uvodeći pri tome tržišne reforme na nekadašnju centralno planski ili dirigovani model ekonomije. Proces tranzicije poljoprivrede na tržišne uslove je dugačak i kompleksan u našim uslovima. Tranziciju poljoprivrede prati nepovoljna vlasnička struktura i niska produktivnost, neefikasnost agrarne politike, spori razvoj institucija podrške, neadekvatan zakonodavni okvir i neuspešna privatizacija.

Tranzicija poljoprivrede u Republici Srbiji uključuje dve faze: prva faza koja se odvijala tokom devedesetih godina prošlog veka i druga tj. intenzivnija faza koja je počela s promenom vlasti 2000. godine. Na drugoj fazi ćemo se više zadržati, s obzirom da je u prvoj fazi mnogo manje učinjeno na restrukturiranju sektora poljoprivrede (Pejanović i sar., 2003). Bosna i Hercegovina je počela tranzicioni proces 1989. godine, ali svi početni uspesi su zadržani, kao rezultat nacionalističkog animoziteta i predratnih tenzija. Proces tranzicije poljoprivrede u BiH uzeo je maha 1996. godine, odnosno nakon rata, koji je završen krajem 1995. godine potpisivanjem Dejtonskog mirovnog sporazuma (Petković, 2008).

Od 1990. godine, čitav region istočne i jugoistočne Evrope počeo je sa transformacijom svojih ekonomija iz centralno planske u tržišnu ekonomiju, što se označava pojmom tranzicija. Kao deo procesa tranzicije, poljoprivredni proizvođači

su ostavljeni da se suoče s novim pravilima ponašanja koji podrazumevaju tržišnu utakmicu. Tako su identifikovani početni neuspesi na tržištu, koji smanjuju konkurentnost lokalnih proizvođača, što otežava razvoj agrosektora, a koji je značajan sa aspekta zapošljavanja, s obzirom na to da apsorbuje ruralnu radnu snagu i jedan deo urbane radne snage (Omerbegović-Arapović i Karkin, 2015).

Ideja tranzicije privrede ili pak posmatrano na primeru poljoprivrede je rast proizvodnje i BDP¹, povećanje efikasnosti i ostvarivanje boljih proizvodno ekonomskih performansi. Neizbežan proces tranzicije imao je uticaj i na sektor poljoprivrede, pa su se javile i neke negativnosti tokom samog procesa ispoljene kroz pad u nekim proizvodnjama, da bi se kasnije očekivani efekti delom i ostvarivali.

Strategija poljoprivredne tranzicije u bivšim socijalističkim zemljama imala za cilj poboljšanje efikasnosti i produktivnosti poljoprivrede zamenom institucionalnih i organizacionih karakteristika komandne ekonomije sa atributima pozajmljenim iz prakse tržišne ekonomije. Transformacija od kolektivne do efikasnije individualizovane poljoprivrede, koja će ostvarivati veći nivo prihoda je krajnji cilj. Poljoprivrednici, kao nezavisni subjekti, više bi se angažovali za transakcije na zemljištu, kako bi se optimizirala veličina gazdinstava s obzirom na njihove menadžerske sposobnosti i dostupnost resursa (Lerman 1999).

Rizov (2004), dokazuje da je prelazak na pojedinačne farme pozitivno uticao na rast produktivnosti u zemljama u tranziciji, kao i investicije i smanjenje viška radne snage. On nalazi da je restrukturiranje vrlo važna determinanta rasta produktivnosti u poljoprivredi zemalja u tranziciji. Ekonomske reforme pozitivno utiču na produktivnost, a razlike u početnim uslovima nemaju značajan uticaj posle više od deset godina tranzicije.

¹ Realni BDP (bruto društveni proizvod) je agregatni indeks, koji se dobija tako što se proizvodnja pojedinačnih proizvoda ponderiše u skladu sa njihovom realnom cenom. Agregiranje se vrši tako što se koristi dodata vrednost (tj. cena proizvedenog artikla ili usluge od koje su oduzeti troškovi neposredne proizvodnje), a ne tržišna cena.

Strane direktne investicije², privatizacija i razvoj privatnog sektora ključni su elementi revitalizacije postkonfliktnih ekonomija i to su prioritetne stavke na dnevnom redu donatora i vlada nakon sukoba. U takvim ekonomijama kakve su i naše, imperativ je stvaranje zaposlenosti, ekonomski rast³ i nove investicije, pa je oslanjanje na privatni sektor kritično i neizbežno. Zapravo, uspeh postkonfliktne obnove determinisan je investicionim odlukama malih, srednjih i velikih privatnih preduzetnika (Venugopal, 2011).

Prelazak na tržišnu ekonomiju ostavio je Srbiju i Bosnu i Hercegovinu (BiH) daleko iza najuspešnijih zemalja Centralne i istočne Evrope (CIE). BiH zaostaje po mnogim pitanjima vezanim za strukturne reforme, koje su pratile ekonomsku tranziciju zemalja u regionu. U Republici Srbiji je stanje nešto bolje, ali svakako ispod očekivanja i s velikim kašnjenjima, pa su samim tim pozitivni efekti značajno slabiji. Ovo uključuje stratešku privatizaciju, liberalizaciju tržišta i restrukturiranje preduzeća. Iskoristivši političke i ostale veze, kroz polulegalne i ilegalne ekonomske aktivnosti, pojedinci su postali najbogatiji ljudi u regionu. Političke veze koje su stekli nisu bile u funkciji stabilizacije državne strukture, već u funkciji kontrole post konfliktnog stanja. Kao rezultat toga, proces tranzicije (privatizacije) je mnogo više komplikovan i problematičan u Srbiji i Bosni i Hercegovini od većine post - konfliktnih ili post - socijalističkih država.

Stanje u BiH u tranzicionom periodu je takvo da nedostaje institucionalna podrška i podsticajne mere agrarne politike na svim nivoima, počev od države preko kantona i opština, te tržišne reforme poljoprivrednog sektora nailaze na probleme i zastoje. Posledica takvog stanja je da nema razvoja agropreduzetništva. Tranzicija poljoprivrede u BiH nije donela očekivane efekte, s obzirom da nije modernizovana poljoprivreda, niti je zasnovana na efikasnosti, konkurentnosti, intenzivnosti i tržišnosti (Hodžić, 2007).

Poređenjem različitih indikatora za zemlje u tranziciji, lako je primetiti da je tranzicija u BiH bila sporija u gotovo svim poljima. Ono što najviše zabrinjava je

² Strane direktne investicije, po pravilu, donose svremene tehnologije i menadžment, te mogu pozitivno doprineti procesu tranzicije poljoprivrede.

³ Ekonomski rast je povećanje nacionalnog dohotka zemlje u određenom vremenskom periodu, obično godinu dana.

spor napredak u poboljšanju javne uprave, eliminisanju sistemske korupcije, povećanju efikasnosti makroekonomske politike, poboljšanju mikroekonomske politike, uspostavljanju vladavine prava i širenju ekonomskih sloboda (Tomaš, 2013).

Nakon 1995. godine Bosna i Hercegovina je bila izložena ogromnom prilivu stranih ulaganja i donacija, kao deo posleratne rekonstrukcije i nastavka započete pre započete tranzicije. Na drugoj strani, ovi prilivi su zadržani na margini usled kontinuirane korupcije političke elite, koja se suprostavila aktivnom donošenju zakona i stvorila opasno okruženje u kombinaciji sa iracionalnim odlukama vezanim za trgovinu. Ukupno je donirano oko 5 milijardi USD za restrukturiranje BiH privrede u periodu 1996 – 2001. godine. Ideja je bila da se privreda vrati na noge i samostalno nastavi razvijati poželjnim tempom. Kasnije se ispostavilo da se polazna ideja nije realizovala (Halilović, 2013). Ipak, donacije su imale ogroman efekat na ponovnu izgradnju osnovne infrastrukture za delimično ekonomsko oživljavanje.

Predviđalo se da će tranzicija u Bosni i Hercegovini trajati oko pet godina ali je ona trajala mnogo duže i to sa značajnim negativnim ekonomskim efektima.

Nedostatak normalnih institucija javnog sektora i njihova fragmentacija su najveće prepreke za dobro funkcionisanje tržišta u BiH (Christoplos, 2007), odnosno prelazak na tržišnu ekonomiju. Gärke (2001), sumira ove izazove:

- ✚ Nepostojanje transparentnog i predvidljivog zakonskog i regulatornog okvira za osnivanje i funkcionisanje preduzeća je kamen spoticanja za investiranje u relativno malo tržište u BiH. Složenost institucija na državnom, entitetskom, kantonalnom i nivoima opština dodatno povećava teškoće, rizike i troškove privrednih aktivnosti u BiH.
- ✚ Nepostojanje konzistentnih i transparentnih propisa i administrativnih postupaka dozvoljava korupciju i zloupotrebu vlasti, čime se povećava rizik i troškovi poslovanja.
- ✚ Nedostatak efikasnosti i neefikasne politike, kao i slab administrativni i pravni sistem, dodatno narušavaju ekonomičnost i povećavaju rizik.

Najvažniji faktor u ovom procesu bio je institucionalna struktura Dejtonskog sporazuma, što je stvorilo tanku ljusku centralne bosanske države, prema kom su

konstituisana dva entiteta, Republika Srpska (RS) i hrvatsko - muslimanska Federacija Bosne - Hercegovine (Federacija BiH). Nacionalističke stranke koje su dovele do sukoba ostale su na vlasti godinama nakon građanskog rata, upravljale uništenom ekonomijom, koja je funkcionisala u možda 20 % predratnog nivoa sa potpuno nefunkcionalnim državnim preduzećima. Pod ovim okolnostima, proces tranzicije u Bosni i Hercegovini postao je sporna tačka dnevnog reda, promovisan pretežno od strane međunarodne zajednice, donatora, uz energičan otpor lokalnih političkih lidera (Donais 2005).

U situaciji u kojoj je visok nivo nezaposlenosti u BiH među sve tri etničke grupe, kao i neadekvatni napor u stvaranju radnih mesta od dela međunarodne zajednice, etnička kontrola državnih sredstava i mogućnosti zapošljavanja bili su kritični izvori uticaja i moći od nacionalističkih stranaka, koje su došle na vlast u oba entiteta. Privatizacija je prepuštena entitetskim strukturama, čak i kantonima u Federaciji BiH, sa odvojenim i paralelnim agencijama za privatizaciju. Kao rezultat toga, dinamika privatizacije bila je veoma spora u prvih pet godina nakon Dejtona, jer su političke strukture želele da zadrže čvrstu kontrolu nad svojim sredstvima. Međutim, nakon teških pritisaka od međunarodne zajednice za većom brzinom i transparentnošću u procesu privatizacije, domaće državne elite pokušavaju da pronađu nove načine preko kojih bi njihovi interesi za akumulaciju i etničku kontrolu bili zadovoljeni. To je proces „etničke privatizacije“, odnosno kompromis koji je nastao nakon faze otpornosti do oko 1998. godine, kada nacionalističke elite traže da kontrolišu proces, upravljanje i vlasništvo, kako bi mogli iskoristiti razvojne fondove, koji su uslovljeni napretkom privatizacije. Mnoge privatizacije su bile uglavnom transparentne i fer, jer su zaštićeni zaposleni i povećane investicije i tehnološka sposobnost. Ali značajan broj velikih privatizacija tokom 2007/08 su pod lupom, kako za netransparentnost, koruptivne aktivnosti, tako i za jasno etničko / političke implikacije koje nose (Venugopal, 2011).

1.1. Predmet istraživanja

Predmet istraživanja je proces tranzicije agrarnih sektora Srbije i Bosne i Hercegovine. Nastojaće se istražiti i kvantifikovati putem određenih indikatora

stanje agrarnih sektora pre i tokom tranzicionog perioda, a takođe i efekti, kako pozitivni tako i negativni.

Iako je proces tranzicije poljoprivrede još u toku, nema ozbiljne i sveobuhvatne naučno-stručne analize, koja bi argumentovano pokazala negativne i pozitivne implikacije ovog neizbežnog procesa, faktore koji usporavaju brže ostvarivanje ekonomskog napretka i najzad kako će izgledati agrobiznis sektor nakon okončanja procesa tranzicije. Iz tog razloga se upuštamo u istraživanje ekonomskih i društvenih implikacija sprovedenih tranzicionih reformi u agrosektoru.

1.2. Cilj i značaj istraživanja

Istraživanje treba da da odgovor na pitanje: da li je i u kojoj meri tranzicija poljoprivrede dovela do njenog razvoja, koji su propusti napravljeni i kakve mere agrarne politike kreirati u funkciji daljeg razvoja poljoprivrede i ruralnih područja.

Posebni ciljevi istraživanja su:

- Sagledavanje stanja sektora poljoprivrede u Republici Srbiji i BiH, pre procesa tranzicije i nakon završenih reformi, kako bi se pokušao utvrditi efekat;
- Izučavanje teorijskih aspekata uticaja tranzicije i privatizacije na razvoj poljoprivrede;
- Identifikacija propusta i problema koji su pratili proces tranzicije poljoprivrede u svrhu postavljanja novih strateških smernica za razvoj;
- Parcijalna ocena po pojedinačnim pokazateljima efekata tranzicionih reformi;
- Definisane mere reformisane agrarne politike, koja će biti u funkciji daljeg razvoja poljoprivrede;

Detaljna analiza stanja sektora poljoprivrede Republike Srbije i Bosne i Hercegovine, poslužiće u svrhu boljeg razumevanja problema i uzroka, te kreiranja odgovarajućih mera i instrumenata neophodnih za njihovo rešavanje.

Značaj istraživanja proističe iz činjenice što je sektor poljoprivrede od velikog značaja za svaku državu, koja nastoji da vodi ozbiljnu politiku i kojoj je u interesu da obezbedi prehrambenu sigurnost stanovništva. Tako, rezultati do kojih će se doći mogu poslužiti kreatorima agrarne politike da koncipiraju takve mere kojke će ublažiti postojeće probleme i obezbediti rast i razvoj agrarnog sektora u budućnosti. Strategije razvoja poljoprivrede se baziraju na rezultatima ostvarenim u prethodnom periodu, pa istraživanje koje ima za cilj da obezbedi takve podatke može se označiti kao značajno.

1.3. Hipoteza u istraživanju

Tranzicija agrarnog sektora je proces radikalnih reformi. Budući da je reč o setu različitih mera i aktivnosti, koje imaju za cilj da poboljšaju stanje u sektoru poljoprivrede, nije jednostavno postaviti naučno validnu hipotezu.

Osnovna hipoteza:

Zaostajanje u razvoju sektora poljoprivrede Republike Srbije i Bosne i Hercegovine rezultat je neefikasnih agrarnih politika, nepovoljne posedovne strukture i neuspešne tranzicije, odnosno privatizacije, kao segmenta tranzicionih reformi.

Izgradnja moderne i konkurentne poljoprivrede, zasnovane na znanju i preduzetništvu, postavljeno je kao opšti cilj tranzicije. Taj cilj, kao i podciljevi koji proizilaze iz opšteg, nisu u potpunosti ostvareni. Drugim rečima, tranzicione reforme u poljoprivredi zemalja nastalih raspadom bivše države, koje su bile neminovne, nisu dale očekivane pozitivne efekte, odnosno efekti su skromni.

1.4. Metodologija istraživanja i izvori podataka

U izvođenju vrednosnih sudova i kritičkih zapažanja celokupnog procesa tranzicije agrosektora korišćene su određene naučne metode. One uključuju naučno studiranje, indikatore, grafički metod, statistički metod, deskriptivnu analizu i sintezu, komparativni metod i druge opšte naučne metode.

Uvid u stanje i probleme poljoprivrednog sektora predočen je deskriptivnom analizom, a komparacija se vrši prostorno i vremenski za Republiku Srbiju i Republiku Bosnu i Hercegovinu, kako bi se identifikovale sličnosti i distinkcije u ispitivanim fenomenima, a što bi moglo biti važno za razvoj sektora poljoprivrede, nakon tranzicionih reformi. Problem tranzicije je razmatran višedimenzionalno, uključujući analitičko-sintetički metod.

Analiziran je period od 2000. godine – do danas za Republiku Srbiju i od 1996. godine za Bosnu i Hercegovinu, s obzirom da prave tranzicije nije ni bilo pret tog vremena. Period 90-tih godina prošlog veka obeležili su ratovi, krize i samo se mali osvrt daje na taj period.

Kao osnovni izvor podataka koriste se statističke publikacije zvaničnih tela, podaci ministarstava zaduženih za poljoprivredu, relevantna naučno - stručna literatura, stručni web sajtovi i dr.

**REZULTATI
ISTRAŽIVANJA
I DISKUSIJA**

2. TRANZICIJA POLJOPRIVREDE

2.1. Teorijski pristup tranziciji

Tokom 1960-tih godina XX veka pojavljaju se tzv. teorije konvergencije, koje su predviđale da će se kapitalizam i socijalizam, pre ili kasnije suočiti i konfrontirati. Zbog pojave kriznih situacija zapadne kapitalističke zemlje bile su prinuđene da usvoje elemente državnog intervencionizma u procesu proizvodnje i raspodele. To je ujedno bila i prilika da socijalističke zemlje uvedu „elemente tržišne privrede“, kao što je to npr. NR Kina prepoznala i sprovela 1978. godine, otvorivši se prema svetu. Socijalističke zemlje mahom nisu sledile navedeni primer, ali su od tad stalno bile na „pragu prevrata“, s obzirom da iz bojazni za svoju budućnost, političke elite tih zemalja, nisu preduzimale adekvatne mere, a radi predupređenja ekonomsko političkih problema. Nužnost rešavanja nagomilanih problema, koji su produkovali tenzije u socijalističkim zemaljama, prepoznao je SSSR⁴ i pokrenuo „revoluciju odozgo“, te postavio osnovne preduslove za sprovođenje radikalnih društveno ekonomskih reformi, koje su po sistemu spojenih sudova prešle i bile prihvaćene i u ostalim zemljama Centralne i Istočne Evrope.

Brojni problemi u privredama zemalja socijalističkog bloka doveli su krajem 80-ih godina prošlog veka do napuštanja koncepta dogovorne ekonomije i radikalnijih zaokreta ka tržišnoj ekonomiji. Ovaj zaokret donosi i nove termine kao što su: tranzicija, privatizacija, preduzetništvo (Pejanović i sar., 2007).

Tranzicija (lat. transitivus – prelazak) u užem smislu reči podrazumeva proces prelaska bivših centralno-planskih privreda koje su egzistirale u socijalističkim zemljama, na tržišni sistem privređivanja, odnosno autoritarnih (totalitarnih) režima u demokratska društva. Tranzicija u širem smislu reči podrazumeva prelaz iz jednog u drugo društveno stanje (sistem) ili društveno uređenje (iz socijalizma u kapitalizam). Ekonomska tranzicija je prelazak iz jednog

⁴ Savez Socijalističkih Sovjetskih Republika.

modela organizacije i funkcionisanja privrede u drugi, zarad ostvarivanja efektivnosti i bolje efikasnosti.

Prema Pejanoviću i sar. (2006), tranzicija u poljoprivredi znači proces prelaska iz (prethodnog) sadašnjeg modela (poljoprivredne) ekonomije na novi tržišni privredni koncept, modelovan po uzoru na razvijene zemlje Evropske unije. Ovaj prelazni period se odvijao u dve faze tokom prve decenije 21. veka:

- privatizacija i restrukturiranje,
- stvaranje stimulativnog makroekonomskog okruženja, posebno u oblasti investiranja.

Tranzicija je prelazak sa socijalističkog na tržišni način privređivanja, a podrazumeva sinhronizovano sprovođenje sledećih aktivnosti: makroekonomska stabilizacija, korporativizacija, privatizacija, reforme institucija i liberalizacija trgovine⁵ (Đuričin, 2008, str. 7).

Tranzicija je „složen i odgovoran proces stvaranja tržišne ekonomije zasnovane na privatnoj svojini, preduzetništvu, društvu znanja, uključivanja u međunarodne ekonomske tokove i stvaranja preduslova za povećanje konkurentnosti“ (Tisen i sar., 2006).

Tranzicione ekonomije su ekonomski sistemi u kojima zemlje prolaze kroz visoko promenljive i drastične promene njihovih ekonomskih okruženja - u najbližoj prošlosti, od centralno planske privrede do slobodne tržišne ekonomije. Neizbežno uključuje modernizaciju, reformu zakonske regulative, privatizaciju, uvođenje mehanizma cena, otvaranje finansijskih i robnih tržišta za stranu konkurenciju, prilagođavane monetarne politike, postavljanje novih granica za međunarodnu saradnju, kao i potpunu rekonstrukciju institucionalnog aparata države (Halilović, 2013).

Bogdanov (2009), ističe da su ključne komponente tranzicije agrarnog sektora: napuštanje centralno planske privrede, minimiziranje upliva države u regulisanju tržišnih tokova i cena, kreiranje finansijskih institucija u funkciji podrške sektoru privrede, dekolektivizacija zemljišnih reusursa, kao i novi model

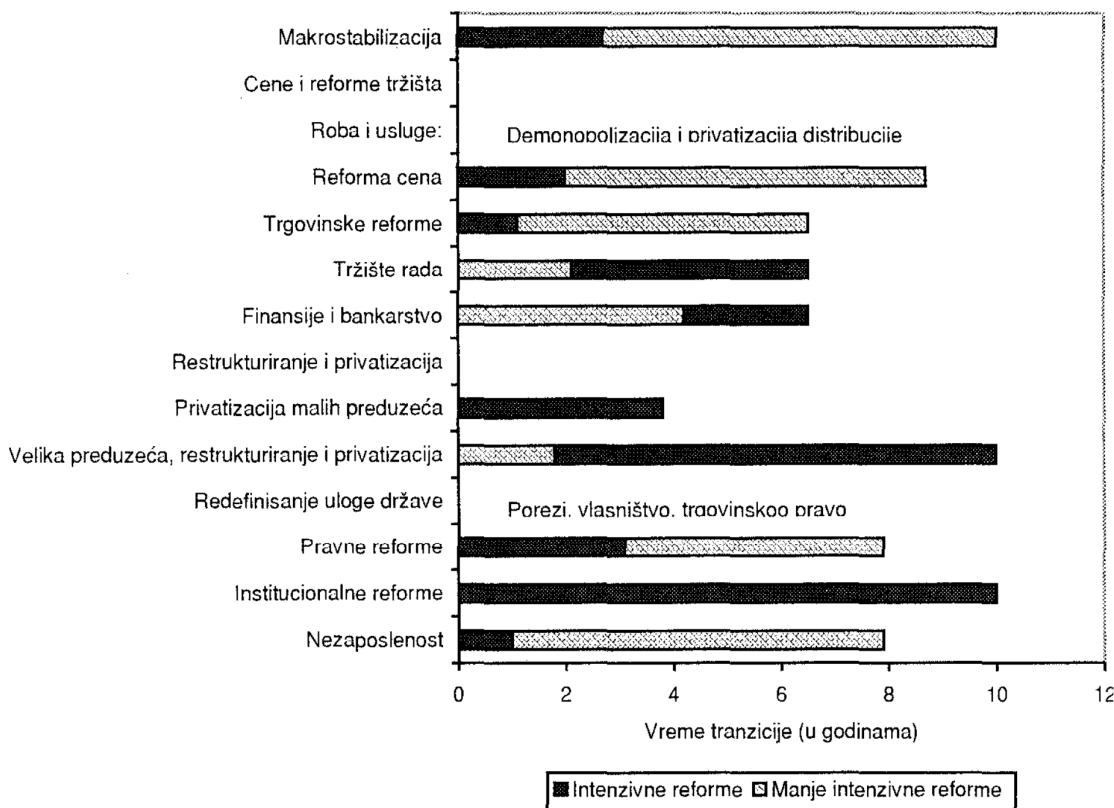
⁵ Liberalizacija je preduslov za efikasnu privatizaciju, jer u nekim oblastima domaća tražnja nije razvijena, da može osigurati rast novih investicija i efikasnosti na toj osnovi.

investiranja i podsticanja agrarnog sektora. Vlasničko prestruktuiranje zemljišta je osjetljivo pitanje i možda najsloženiji posao s obzirom na snažne socijalne implikacije, pa je to pitanje razlog sukobljavanja političkih elita i raznih manipulacija (kod procene njegove vrednosti, mogućnost da stranci postanu vlasnici zemljišta, prenamena i dr.).

U sektoru poljoprivrede tranzicija je podrazumevala (Simonović i sar., 2012):

- liberalizaciju tržišta i cena poljoprivredno-prehrambenih proizvoda;
- privatizaciju zemljišta, kao osnovnog resursa i transformaciju ekonomskih struktura;
- demonopolizaciju i privatizaciju sistema proizvodnje hrane i trgovine;
- uspostavljanje funkcionalnog sistema sa razvijenom institucionalnom strukturom, kao i vladin sistem prilagođen tržišnoj ekonomiji.

Grafikon 1. Tranzicija i njeni elementi

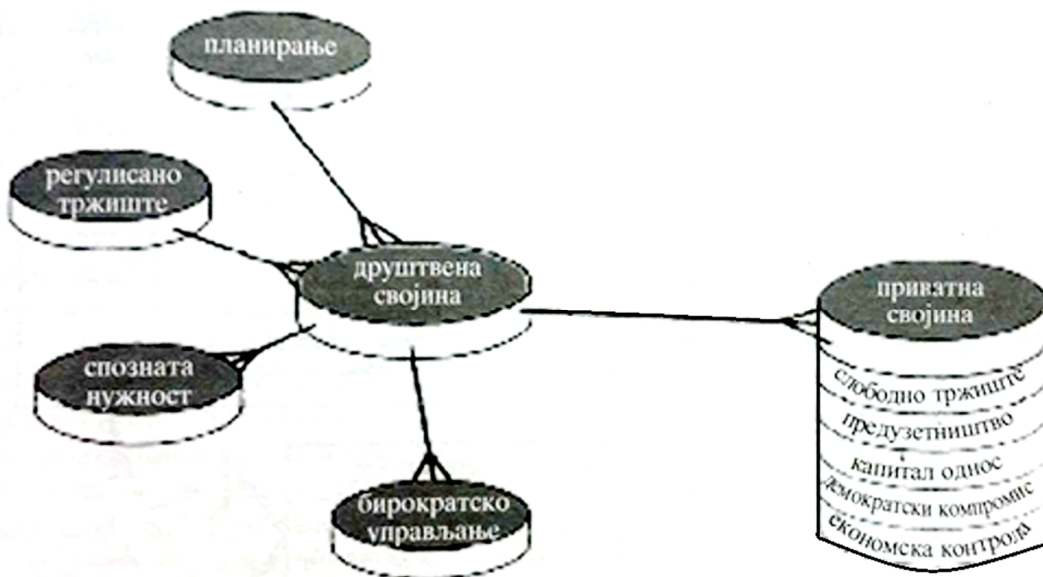

Izvor: Fischer i Gelb (1991) u: Kovačević, R. (2002).

Predpripreme procesa tranzicije socijalističkog u efikasan tržišni ekonomski sistem počinju s pojavom neoliberalizma u razvijenim zemljama zapadne hemisfere, početkom 1980-tih godina. Koncept neoliberalizma u međunarodnoj privrednoj sferi podrazumevao je, između ostalog, rasprodaju državne/društvene imovine, ali i naglašenu deregulaciju, odnosno povlačenje i minimiziranje uloge i značaja države u privrednim aktivnostima. Ovaj proces neki autori tumače i kao „revanš“ bivšim socijalističkim državama, za izvršeno podržavljenje nacionalnih ekonomija, koje je dominantno bilo sprovedeno posle II svetskog rata (Drobac, 2008; str. 118).

Proces tranzicije u bivšim socijalističkim zemljama, bio je put ka otvorenoj i tržišno zasnovanoj privredi, što podrazumeva „duboke revolucionarne društveno-ekonomske reforme, koje znače napuštanje dirigovanja privredom iz jednog centra, a koja je u državnom ili društvenom vlasništvu i prihvatanje tržišne ekonomije zasnovane na kapitalu i preduzetništvu“. Dakle, radi se o prestruktuiranju postojeće privrede, pomoću novoformiranih institucija i tržišnih mehanizma.

Slika 1. Proces tranzicije

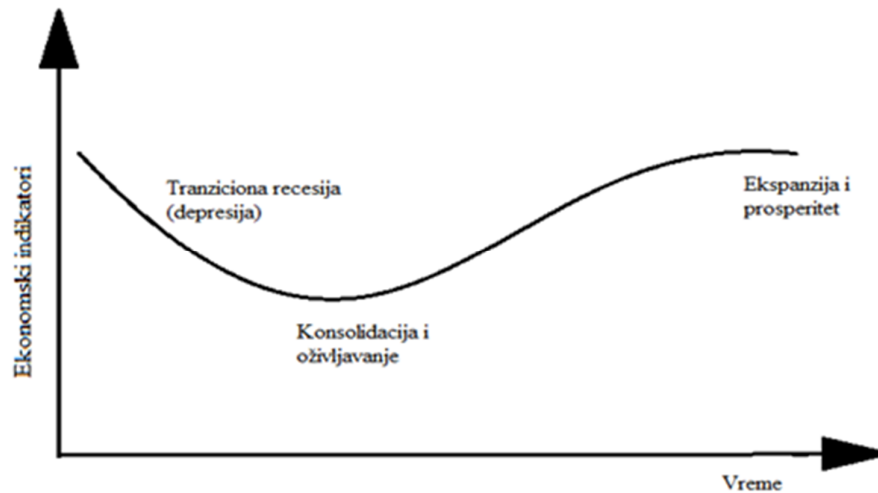
Izvor: Drobac, 2008.

Osnovni generator procesa tranzicije je neuspeh socijalističkog načina privređivanja ili u našem slučaju tržišnog samoupravnog socijalizma, kao „svetskog procesa“, kako su ga neki nazivali. Sve zemlje Evrope koje su pripadale socijalističkom bloku, krajem 80-tih i početkom 90-tih godina prošlog veka ušle su u proces tranzicije. Socijalizam kao privredni sistem pokazao se neuspešnim, tako da su promene sistema privređivanja bile nužne.

U nekim zemljama bivšeg socijalističkog bloka, procesi tranzicije odvijaju se već više od dvadesetak godina, a njihova suština su sveopšte reforme sektorskih politika (fiskalne, monetarne, politike cena, agrarne politike, politike investiranja, itd.). Iskustva zemalja koje su prošle tranziciju, a koje su sporije sprovele reforme, znatno je nepovoljnije od zemalja koje su ovaj proces okončale za relativno kraći period vremena. Stagniranje pa čak i nazadovanje (poljo)privrednog sektora rezultat je i vremena trajanja prestrukturiranja.

Osnovni cilj tranzicije je prestrukturiranje privrednog sistema radi ostvarivanja veće efikasnosti i profitabilnosti, odnosno osnovnih pretpostavki za trajan ekonomski proces, koji će omogućiti viši životni standard stanovništva. Tranzicija podrazumeva i optimizaciju mehanizma alokacije raspoloživih resursa i smanjenje državnog intervencionizma u sektoru privrede, odnosno njeno svođenje na minimum (eliminaciju subvencija, privatizaciju državnih preduzeća i podršku poslovanju na ekonomskim principima). Rezultati tranzicije po zemljama su najrazličitiji, od onih vrlo uspešnih do potpuno neuspelih pokušaja sprovođenja tranzicije.

Grafikon 2. Razvojni ciklusi u periodu tranzicije

Izvor: Pejanović i sar., 2007.

Tranziciona recesija (depresija), svojstvena je prvoj fazi procesa tranzicije, a karakteriše je visoka nezaposlenost, smanjenje investicija, pad životnog standarda stanovništva, deficit u spoljnoj trgovini, pad produktivnosti, rast spoljnog duga, politička nestabilnost i nepovoljan ekonomski ambijent (Pejanović i sar., 2007, str. 16). Nakon recesije, dolazi do porasta nivoa korišćenja proizvodnih faktora i oporavka privrede (investicije), raste produktivnost u transformisanim i novim sektorima i prevazilaženja tranzicionog šoka. Transformisana država stvorila je uslove za uspostavljanje institucija pravne države, efikasnog fiskalnog sistema, boljeg sistema obrazovanja i zdravstvene zaštite, svojinskih prava i poštovanja ugovora, te sledstveno tome dolazi do faze ekspanzije i prosperiteta.

2.2. Privatizacija kao centralni proces tranzicije

Kao osnovni uzrok neefikasnosti privrede, odnosno privrednih subjekata označen je tip svojine i način upravljanja njome. Oporavak privrede i izlazak iz zone ekonomskog propadanja pokušao je kroz efikasnu tranziciju privrednih subjekata, odnosno vlasničko prestrukturiranje ili privatizaciju.

U bivšim socijalističkim zemljama privatizacija, kao ključni element tranzicije, je prihvaćena kao jedini način izlaska iz ekonomske dubioze u koju su zapale. U ovim zemljama nije reč samo „o reformi ekonomskih i ostalih politika“, već o uspostavljanju modela tržišne privrede u kom će privatna svojina biti dominirajuća, u odnosu na ostale oblike.

Prihvatanje novog koncepta vlasništva nad sredstvima za proizvodnju i njegovo tretiranje kao dominantnog u privrednom sistemu je suština vlasničke transformacije, dok sektorsko prestrukturiranje za preduzeća je njihovo „osposobljavanje za dominantnu konkurentsku poziciju i materijalizaciju rezultata tehničko-tehnološkog progresa“ (Drobac, 2008).

Teorijsko objašnjenje o potrebi transformacije društvene i državne svojine u privatnu, zasniva se na postulatu da privatna svojina racionalnije, efikasnije i profitabilnije pretvara resurse u proizvod ili uslugu. Privatna svojina je osnovni oblik svojine s kojim se može zasnovati tržišna ekonomija, a kapitalizam je zasnovan na motivaciji i umeću privrednih subjekata. Pored tog, neke škole ekonomije zastupaju stanovište da je moguće uspostaviti tržišnu privredu putem kolektivističkog oblika svojine i da je tržišni socijalizam efikasan, ako ne i efikasniji od tržišnog kapitalizma. Najbliži primer tržišnog socijalizma je NR Kina, koja je izgradila svoju snažnu ekonomiju otvorivši se prema svetu pre 4 decenije i zadržavši elemente socijalizma.

Socijalističke zemlje Centralne i Istočne Evrope u drugoj polovini prošlog veka (60-tih – 90-tih godina) na ekonomskom planu zaostaju u odnosu na razvijene zemlje Zapadne Evrope, Severne Amerike i Jugoistočne Azije, u kojima je kapitalizam društveno ekonomsko uređenje. Međutim, u odnosu na ostatak sveta (zemlje u razvoju), po svim ekonomskim indikatorima, socijalističke zemlje su bile daleko iznad njih. S tim u vezi, bila bi pogrešna ocena da je svojinski odnos isključiv razlog raspada socijalističkog načina uređenja.

Tranzicija je proces koji je praktično rezultat jakih uticaja političke ideologije i ekonomske strategije svetskih moćnika. Dodatni podstrek prihvatanju tranzicije kao neminovnosti ispoljili su ekonomski, socijalni, nacionalni i religiozni faktori, kao i nezaustavljivi nalet svetskog ekonomskog poretka, koji propagira globalizaciju,

ograničenje ekonomskog suvereniteta država i usvajanje vrednosti poput demokratije, ekonomske efikasnosti i vladavine prava.

Zamisao je bila da se finansijski problemi preduzeća i države nastoje rešiti kroz privatizaciju. Privatizacija je radikalna reforma u privrednom sistemu, te anticipirajući dosadašnja iskustva i ostvarene rezultate u zemljama, koje su ovaj proces sprovele, može se zaključiti da je u pitanju dobar način za prevazilaženje ekonomskih problema. U prilog tome ide i činjenica da svetski kreditori postavljaju kao primarni uslov, za dobijanje finansijskih sredstava (pored obavezne ekonomske ocene opravdanosti planirane investicije i rizika prilikom investiranja): „Daćemo vam novac ako uradite vlasničku transformaciju“.

S obzirom da je socijalizam sistem u kome se dominantno postavljaju i ostvaruju politički ciljevi i da je društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju podređena ostvarivanju istih, otuda je i primarni zadatak / uslov opstanka društvenih preduzeća zadovoljavanje potreba (i interesa) radnika i upravljačke strukture. Drugačije je to u privatnim preduzećima, gde karakter svojine nalaže nemilosrdnu i permanentnu borbu za opstanak i razvoj. Sposobnost blagovremene spoznaje i uvažavanja zahteva i želja potrošača od značaja je za alokaciju resursa, a kroz konkurenciju onemogućava se monopolsko delovanje, što implicira povoljniju strukturu cena roba i usluga. Dakle, karakter svojine ima uticaj na kreiranje ekonomske politike, čiju osnovu treba da predstavlja jačanje konkurentnosti privrednih subjekata. Neophodnost radikalnih reformi, kao što je privatizacija, zahteva stvaranje adekvatnog pravno - institucionalnog i ekonomskog ambijenta, novo organizaciono ustrojstvo, strategiju i način upravljanja preduzećima. Privatizacija se ostvaruje paralelno sa formiranjem nedostajućih institucija infrastrukture, kojima je zadatak da obezbede „kongruenciju tranzicionih i sistemskih zakona“, koji su ključni za proces kontrole poslovanja i eliminacije mogućih negativnih implikacija u procesu privatizacije (Drobac, 2008).

Pojam 'realna privatizacija' odnosi se na vlasništvo koje, pored očuvanja i uvećanja kapitala, podrazumeva permanentno stavljanje u aktivnu upotrebu raspoložive imovine. Ona ne predstavlja samo identifikaciju titulara ili vlasnika, nego i njegovo aktivno ekonomsko ponašanje. Ovo je važan element u

opredeljenju za privatizaciju privrede (poljoprivrede) zemalja bivšeg socijalističkog bloka i determinisanje adekvatnog modela privatizacije⁶.

Privatizacijom se menja vlasnik kapitala i ona je sastavni deo ekonomske tranzicije privrede u tržišnu ekonomiju. Privatizacija je oslonjena na hipotezu da privatna svojina omogućuje veću efikasnost korištenja resursa i veću profitabilnost na mikroekonomskom, odnosno brži ekonomski rast na makroekonomskom nivou. Privatizacija podrazumeva zaštitu vlasničkih prava, kapitala, investicija, intelektualnih prava i slobodu poslovnog odlučivanja (Kantonalna agencija za privatizaciju, 2010).

Ideja je da se privatizacijom odvoji preduzetnički biznis od države, spreči dalje čerupanje imovine i blokada privatizacije od nekih interesnih grupacija (Kovačević, 2011).

Brojni programi pokazivali su veliki naglasak na ranoj, brznoj privatizaciji, sa vrlo malo pažnje na socijalne i regionalne distorzije, koje bi mogle biti prateća pojava. Iz perspektive donatorskih agencija, obrazloženje je bilo (Venugopal, 2011):

- ✓ Prvo, naglasak je na brzoj privatizaciji, jer je državno vlasništvo nad preduzećima identifikovano kao neefikasno i predstavlja velik odliv državnih finansija. Privatizacija će dovesti do boljih podsticaja, rasta proizvodnje i doprineće ekonomskom rastu privatnog sektora, pružajući razvoj osnove za postkonfliktnu stabilnost i uspeh.
- ✓ Drugo, privatizacija je eksplicitno identifikovana kao poželjan cilj, koji je bio moguć i u postkonfliktnoj situaciji "terra nullis". U nekim zemljama nakon sukoba, donatori su tvrdili da se politički teške reforme mogu postići u trenutku post-konfliktnog momenta. Najnovija i koncizna izjava o ovome (Collier, 2009) eksplicitno navodi da je "politički kontekst reforme povoljniji" u post-konfliktnoj situaciji.

⁶ Opravdano ekonomski je opredeliti se za „aktivno vlasništvo“ i tzv. vlasnički kapitalizam, jer su ove dve kategorije nadmoćne u odnosu prema „pasivnom vlasništvu“ i tzv. špekulantski kapitalizam.

-
- ✓ Treće, egzistira ideja da je rana, brza privatizacija zapravo dobra strategija za ublažavanje konflikta, sprečavajući etnički neuravnoteženi postkonflikt na način koji bi mogao pogoršati društveno-političke nejednakosti i rizik ponovnog sukoba.

Privatizacija je jedna od najviše politički kontroverznih i tehnički problematičnih komponenti tržišne reforme iz razloga (Adam i sar., 1992):

- veoma ju je teško izvesti;
- često rezultira gubitkom oskudnih formalnih sektorskih poslova;
- proces je često praćen nedostatkom transparentnosti i korupcije.⁷

Očekuje se da će privatizacija na makroekonomskom planu doprineti poboljšanju alokacije resursa pošto su oni raspoređeni prema tržišnim signalima, što dovodi do rasta prihoda od prodaje i smanjenja fiskalnih zahteva za državu, dok na mikroekonomskom planu treba da dovede do veće interne efikasnosti. Prema teoriji o imovinskim pravima, očekuje se da privatni vlasnici budu efikasniji u realizaciji aktivnosti preduzeća, nego država, jer ostvaruju dobit odnosno, imaju lični finansijski interes za praćenje i poboljšanje performansi preduzeća (Bayliss, 2005).

Privatizacija takođe ima za cilj da generiše promenu stavova prema riziku, kao i razvoj preduzetničkog duha, koji će rezultovati prihodima za poboljšavanje mere u upravljanju preduzećem (Bevan i sar., 1999).

Ideja o vlasničkoj transformaciji socijalističke privrede pošle su od predloga da se državna i društvena preduzeća rasprodaju građanima (domaćim i stranim investitorima), pa do „nastojanja da se društvena imovina bez naknade prenese na sve građane zemlje ili na zaposlene u tim preduzećima“. Aktuelne opcije su prilično realne i baziraju se na institucionalnim oblicima svojine, kao alternativama društvenoj svojini (Drobac, 2008).

⁷ Privatizacija može biti sredstvo za oživljavanje korumpiranih elita, kao i trajne ekonomske koristi za određene grupe. U Bosni i Hercegovini je sprovedena postkonfliktna privatizacija i razvoj privatnog sektora u senci visoko etničizovanog i fragmentiranog državnog autoriteta i doprinela je na određeni način konsolidaciji slabe države i podeljene populacije.

Ako je stvaranje privatnog sektora suština procesa tranzicije socijalističke privrede, a ne samo reprivatizacija preduzeća (državnih i društvenih), onda je logično za pretpostaviti da privatizacija predstavlja samo jedan od metoda uspostavljanja privatnog sektora (osnovni metod je osnivanje novih privatnih preduzeća). Privatizacijom, kao najvažnijim procesom u tranziciji, definišu se titulari nad svojinom, stvaraju uslovi za pokretanje preduzetničkog biznisa), koji dalje omogućava formiranje novih privatnih preduzeća.

U osnovi privatizacija, odnosno vlasnička transformisanja državne i društvene svojine u privatnu, vršena je putem:

1. Interne privatizacije - prodaja radnicima, uz određene povoljnosti ili raspodelom akcija;
2. Eksterne privatizacije - prodaja privrednih subjekata, gde u kupovini akcija ili čitavih preduzeća mogu da učestvuju svi građani;
3. Podele akcija - država organizuje podelu akcija državnih preduzeća, besplatno ili uz određeni popust, svim punoletnim građanima.

Odnos stope rasta privatnog sektora i dinamike privatizacije determinisan je sa više faktora. Nemogućnost aktiviranja novih privatnih privrednih subjekata posledica je nedostatka finansijskih sredstava, nedovoljnih upravljačkih znanja i sposobnosti, kao i izostanka preduzetničkih ideja, a ako se tome priključi i država sa odlaganjem procesa privatizacije i konsolidacije i pripreme preduzeća za privatizaciju, teškoće u stvaranju privatnog sektora impliciraju zaustavljanje rasta i razvoja.

Na kraju, privatizacija (poljo)privrednih subjekata u bivšim socijalističkim zemljama opterećena je mnogobrojnim poteškoćama, zbog problema koji su nasleđeni ili su u međuvremenu nastali. Stvarajući novi oblik vlasništva, privatizacija produkuje ekspanziju mnogobrojnih i kompleksnih konflikata za čiju eliminaciju je potrebno vreme, ali i određena sredstva. Svi subjekti uključeni u privatizaciju, ukoliko im je cilj da ona ostvari uspeh, moraju dati svoj maksimalan doprinos razvoju tržišne infrastrukture, koja će podstaći formiranje privatnog sektora, a koju će odlikovati dinamičnost, inovacije, preduzetništvo, ekspanzija proizvodnje, efikasnost i efektivnost.

2.3. Tranzicija poljoprivrede u bivšim socijalističkim zemljama Centralne i Istočne Evrope

Proces tranzicije poljoprivrede u bivšim socijalističkim zemljama Centralne i istočne Evrope započeo je u poslednjoj deceniji XX veka, a nakon kraha njihovih (poljo)privreda, ponajpre zahvaljujući sistemu koji nije uvažavao tržišne principe, naučno zasnovan sistem upravljanja i privatnu inicijativu.

Zemlje Centralne i Istočne Evrope (CIE) ili bivše socijalističke zemlje, karakterisao je sovhozni i kolhozni sistem poljoprivrede. Sovhozi su bila velika državna poljoprivredna gazdinstva, gde su zemljište, sredstva za proizvodnju, kao i proizvodi bili u vlasništvu države. Sovhozi su radili po principu tzv. hozraščota (socijalističkog privrednog računa), a radnici i ostali zaposleni na njima imali su ista prava i obaveze, kao i kod drugih državnih preduzeća, te su za radni angažman dobijali odgovarajuće zarade. Kolhozi su, pak, nastajali udruživanjem poljoprivrednih gazdinstava, radi ostvarivanja masovne proizvodnje i stvaranja „novih društvenih odnosa“. Oni su bili zamišljeni kao jedan od glavnih načina rasta, razvoja i socijalističkog preobražaja poljoprivrede (Drobac, 2008) .

Nakon rušenja „berlinskog zida“ u svim zemljama CIE otpočeli su procesi tranzicije, koji u našem slučaju još nisu završeni. Za nas su posebno interesantna i korisna iskustva po pitanju tranzicionih reformi u agraru zemalja, koje su okončale taj proces.

U zagovaranju tranzicije u bivšim socijalističkim zemljama CIE trebalo je poći od pristupa koji bi one robe i usluge od manjeg vitalnog značaja stavio pod režim tržišne utakmice, dok bi druge ostale još dugo pod suptilnom državnom intervencijom (npr. egzistencijalni prehrambeni proizvodi i stanovanje) (Pejanović i sar., 2007).

Istraživanja pokazuju da je u prvim godinama tranzicije (1989-1994) u pomenutim zemljama došlo do pada proizvodnje, da bi nakon toga, u sledećih pet godina (1994-1999) došlo do usporavanja tendencije opadanja.

Republika Srbija i Bosna i Hercegovina, takođe bivše socijalističke zemlje, decenijama su gradile tzv. socijalistički model poljoprivrede, kojeg je bilo neophodno u procesu sveopšte tranzicije, transformisati u jedan produktivniji savremen model privređivanja (Drobac, 2008, str. 137), koji primenjuje sva naučna dostignuća u organizaciji proizvodnje i prometa poljoprivredno-prehrambenih proizvoda.

2.3.1. Početak i cilj tranzicionih reformi u poljoprivredi zemalja CIE

Proces tranzicije u agrarnom sektoru zemalja Centralne i Istočne Evrope započeo je pre tri decenije i značajno izmenio njihovu agrarnu strukturu.

Na početku tranzicije poljoprivreda zemalja CIE karakterisala se:

- ekstenzivnom proizvodnom strukturom,
- administrativno-birokratskim mehanizmom regulisanja odnosa,
- slabim ekonomskim performansama,
- neefikasnošću i neracionalnošću korišćenja proizvodnih resursa.

U predtranzicijsko vreme poljoprivreda u ovim zemljama je, u prvom redu, imala funkciju snabdevanja gradskog stanovništva hranom, po povoljnim cenama. Agrarna politika je to omogućavala putem kontrole prometa i cena i državnim otkupom. Cene hrane su bivale subvencionisane i po pravilu niže od svetskih, što je proizvođače dovodilo u nepovoljan ekonomski položaj.

Ono što karakteriše poljoprivredu zemalja CIE na početku perioda tranzicije je (Drobac, 2008):

- relativno visoko učešće BDP poljoprivrede u ukupnom BDP, koje se postepeno smanjuje;
- relativno visoko učešće poljoprivredne u ukupnoj zaposlenosti;
- visoko učešće ruralnog stanovništva u ukupnom stanovništvu;
- visoko i rastuće učešće izvoza agrarnih proizvoda u ukupnom izvozu;
- rastuće učešće agrarnog uvoza u ukupnom uvozu;
- visok nivo troškova ishrane u ukupnim troškovima domaćinstava.

Tabela 1. Karakteristike agrarnog sektora u zemljama CIE u periodu tranzicije
 (u %)

	Učešće poljoprivrede u BDP		Zaposleni u poljoprivredi u ukupnoj zaposlenosti		Ruralno stanovništvo u ukupnom stanovništvu		Poljoprivredni izvoz u ukupnom izvozu		Poljoprivredni uvoz u ukupnom uvozu		Troškovi ishrane u ukupnim izdacima domaćinstva	
	1990.	1999.	1990.	1999.	1995.	1997.	1993.	1999.	1993.	1999.	1990.	1998.
Bugarska	18,00	17,6	17,90	26,6	31,7	31,0	20,5	16,0	8,2	7,0	36	53,5
Estonija	13,90	5,1	12,00	8,8	27,0	26,5	23,5	4,9	14,7	12,2	28	37,5
Letonija	21,10	3,6	15,50	15,3	27,2	26,6	16,9	5,7	7,3	13,3	29	44,9
Litvanija	27,60	7,9	17,80	20,2	32,0	31,6	24,1	12,0	10,0	11,0	34	46,0
Rumunija	21,20	13,9	28,20	41,7	44,1	43,2	6,7	5,3	16,1	9,0	53	58,0
Slovačka	7,40	4,1	12,00	7,4	41,2	40,3	6,3	4,3	9,5	7,3	34	31,8
Slovenija	4,20	3,2	8,40	10,2	48,7	48,2	6,2	4,3	10,9	7,7	25	22,0
Češka	6,30	3,4	9,60	5,2	...	34,0	8,6	4,5	8,3	6,6	...	26,8
Mađarska	14,54	4,5	17,90	7,1	...	35,0	22,4	8,6	6,4	3,5	25	42,1
Poljska	8,26	3,32	6,40	18,1	38,0	37,9	11,6	9,3	11,9	7,7	37	36,9

Izvor: Drobac, 2008.

Cilj tranzicionih reformi u poljoprivredi zemalja CIE je izmena zatečenog stanja, zatim liberalizacija, privatizacija, restrukturiranje, deregulacija, demonopolizacija, dekolektivizacija, jačanje konkurentnosti itd. Pored toga, cilj je izgraditi novu agrarnu strukturu, farmerizovati privredne subjekte i mala gazdinstva, uvesti tržišne principe, koncipirati adekvatan sistem finansiranja, kreditiranja i osiguranja poljoprivrede, institucionalizovati koncept održivog integralnog ruralnog razvoja, harmonizovati agrarno zakonodavstvo i mere agrarne politike sa Zajedničkom agrarnom politikom (ZAP) Evropske Unije (EU).

Ciljevi tranzicije u poljoprivredi odnose se na izgradnju moderne i konkurentne grane privrede, zasnovane na agrobiznisu i preduzetništvu, kao novoj razvojnoj filozofiji (Pejanović i sar., 2007). Od svih ciljeva tranzicije dva su veoma važna: privatizacija društvenih poljoprivrednih subjekata i ukрупnjavanje

individualnog sektora, odnosno povećanje zemljišnog poseda i unapređenje upravljačkih veština.

Od tranzicije u poljoprivredi zemalja CIE očekivalo se da:

- Stablizuje proizvodnju i podstakne investicije,
- Reformiše agrarne strukture,
- Poboljša produktivnost i konkurentnost,
- Iznedri nove mere agrarne politike koje će pospešiti rast proizvodnje, uvesti principe održivosti i podstaći ruralni razvoj i revitalizaciju seoskih područja,
- konstituiše novo agrarno zakonodavstvo i
- izgradi funkcionišuće institucije.

2.3.2. Reforma institucija, agrarne politike i agrarnog sektora u zemljama CIE

Reformom institucija započinje tranzicioni period u zemalja CIE. Institucije državno-planskog socijalističkog sistema zamenjuju se novim institucijama, koje su oformljene da podrže tržišno-kapitalistički sistem privređivanja. Akcenat je na efikasnoj administrativnoj infrastrukturi i njenom funkcionisanju zasnovanom na vladavini prava i poštovanju propisa i zakona, koji su usaglašeni sa međunarodnim pravnim normama. Uloga Vlade svodi se na obezbeđenje povoljne poslovne klime, tržišne infrastrukture i sistema socijalne zaštite, kako bi se olakšale neizbežne tranzicione teškoće (Drobac, 2008).

Vrednosni sistem⁸ u zemljama CIE na početku tranzicionog perioda karakteriše:

- kvantitet ispred kvaliteta;
- plan umesto istraživanja tržišta;

⁸ Vrednosni sistem je skup shvatanja, verovanja, ponašanja, pogleda, rezonovanja o nekoj pojavi. U sudaru starog i novog sistema vrednosti javljaju se otpori promenama, koji su ozbiljna "kočnica" tranzicionim reformama. Iluzije i zablude „pothranjuju" stari sistem vrednosti, veštački ga održavaju, uz pogrešno verovanje da su "promene prolazne" i da će sve "opet biti po starom" (Pejanović i sar., 2007).

-
- otpor privatnom preduzetništvu od strane upravljačkih struktura u privrednim subjektima i političkih elita;
 - izbegavanje rizika i
 - visok stepen nepoverenja u političko i ekonomsko okruženje.

Agrarne politike u zemljama CIE na početku perioda tranzicije karakteriše: subvencionisana potrošnja hrane i visoka tražnja za subvencionisanim cenama; kontrola prometa i cena; finansijski podsticaji poljoprivredi nisu vezivani za strukturalna prilagođavanja, te nije ni moglo rezultirati povećanjem efikasnosti.

U strukturi agroprivrede dominirali su:

- ✓ veliki neefikasni državni kombinati i prehrambena industrija sa predimensioniranim kapacitetima;
- ✓ monopoli u sekundarnom i tercijarnom sektoru;
- ✓ nepostojanje ili pak slabo razvijene tržišne institucije.

Reforme agrarnih politika zemalja CIE u tranziciji nisu bile identične. Baltičke zemlje (Estonija, Litva i Litvanija) i Poljska primenile su tzv. „šok terapiju“. Početkom perioda tranzicije podrška poljoprivredi i zaštita od uvoza poljoprivredno - prehrambenih proizvoda drastično su smanjene, nacionalna ekonomija se otvara za inostranu konkurenciju, a poljoprivredna gazdinstva su više oporezivana nego finansijski podsticana. U nekim zemljama procenjena podrška poljoprivredi (PSE) je drastično smanjena (Latvija, Estonija 75-80 %) i dovedena na negativne vrednosti. U drugoj fazi, krajem 1990-tih godina, obim podrške izražen preko PSE porastao je u navedenim zemljama i dostigao vrednosti slične ostalim zemljama. Češka, Slovačka i Mađarska su postepeno prilagođavale i reformisale svoje agrarne politike. Približan nivo podrške poljoprivredi u poređenju sa EU imala je samo Slovenija. Podaci OECD⁹ govore da je i u Rumuniji i Bugarskoj nivo podrške poljoprivredi bio veoma nestabilan (Drobac, 2008).

Takođe, prisutne su bile razlike između zemalja CIE u pogledu odabranih instrumenata i mera agrarne politike tokom perioda tranzicije. Većina zemalja usmerila se na podršku tržištu i cenama (visoke carine). Direktna davanja

⁹ Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju.

poljoprivrednicima značajnije su bila zastupljena u Litvaniji, Latviji i Slovačkoj, a nešto malo u Estoniji i Poljskoj.

Agrarne politike većine zemalja CIE tokom perioda tranzicije karakterišu dinamičke promene mera i instrumenata regulacije tržišta. Nagla liberalizacija cena i tržišta poljoprivredno-prehrambenih proizvoda u početku tranzicije negativno je uticala na paritete cena inputa i finalnih proizvoda. Ti razlozi su doveli do smanjenja proizvodnje i dohotka poljoprivrednika u narednim godinama tranzicije. Nestabilna monetarna politika, pad privredne aktivnosti i skroman agrarni budžet, uzrokovali su u to vreme značajne promene u sistemu subvencionisanja proizvodnje i zaštite tržišta.

Napuštanje sistema administrativne kontrole cena i liberalizacija tržišta¹⁰ doveli su, u prvim godinama tranzicije, do velikih dispariteta cena u agroindustriji. Napuštanje sistema deregulacije cena, uz istovremeno ukidanje subvencija potrošačima dovelo je do velikog rasta maloprodajnih cena hrane. Tek su polovinom 90-tih godina uspostavljeni vertikalni pariteti cena i zaustavljeni negativni trendovi.

Takođe, reforme agrarnog sektora su različite po pojedinim zemljama CIE. Međutim, ono što je zajedničko može se grupisati u sledeće (Drobac, 2008):

- **Dekolektivizacija**, koja se odvijala kroz restrukturiranje i privatizaciju. Ovaj reformski poduhvat imao je, osim ekonomskih, i socijalne implikacije. On je obuhvatao i proces vraćanja zemljišta bivšim vlasnicima i prodaju zemljišta državnih preduzeća. Za restituciju ili vraćanje zemljišta opredelile su se Bugarska, Češka, Slovačka i delom Mađarska (tabela 2). U zemljama u kojima nije bilo razlike između državne i kolektivne svojine nad zemljištem (zemlje bivšeg SSSR-a, Estonija, Litvanija i Letonija) takođe su primenile restituciju. U Sloveniji je primenjena restitucija na zemljištu državnih (društvenih) preduzeća (kolektivnog vlasništva nije bilo), dok je u Mađarskoj primenjen sistem vaučerske privatizacije.

¹⁰ Liberalizacija tržišta, do koje je došlo tokom tranzicije, za poljoprivredu je značila ukidanje većine subvencija proizvođačima i potrošačima i uvođenje relativno otvorenih tržišta.

- **Privatizacija prehrambene industrije** odvijala se ili putem direktne prodaje (manji privredni subjekti) ili putem licitacije. Kod velikih agrokombinata primenjen je postupak pretvaranja u akcionarski kapital. U Baltičkim državama, Sloveniji i Mađarskoj prvenstvo u raspodeli akcija imali su poljoprivredni proizvođači, što je donelo pozitivne efekte. Prodaja preduzeća zaposlenima regulisana je kao mogućnost kupovine dela akcija po povlašćenim uslovima ili pak besplatna podela. U Estoniji i Mađarskoj poljoprivredna preduzeća su prodavana strancima.

Tabela 2. Modeli privatizacije zemljišta u zemljama CIE

DRŽAVA	KOLEKTIVNE FARME	DRŽAVNE FARME
Bugarska	Restitucija	
Češka	Restitucija	Prodaja/lizing
Mađarska	Restitucija Distribucija Prodaja za kompenzacione obveznice	Prodaja/lizing Prodaja za kompenzacione obveznice
Letonija	Restitucija	Restitucija
Litvanija	Restitucija	Restitucija
Poljska		Prodaja/lizing
Rumunija	Restitucija Distribucija	Restitucija Neodlučeno
Slovačka	Restitucija	Prodaja (lizing)
Slovenija		Restitucija
Estonija	Restitucija	Restitucija

Izvor: Drobac, 2008., str. 143.

U novoj agrarnoj strukturi, koja se postepeno formira, kao nosioci razvoja poljoprivrede izdvajaju se komercijalne farme srednje veličine, koje su u vlasništvu mladih i obrazovanih farmera, koji se polako izdvajaju iz velike skupine sitnih poljoprivrednih gazdinstava, iako su još uvek sputani finansijskim, tehnološkim, administrativnim i drugim ograničenjima.

Tabela 3. Potrebne reforme za zemlje CIE

DOMEN REFORMI U POLJEPRIVREDI	STANJE PRE TRANZICIJE	POTREBNE REFORME
Proizvodnja	Centralizovano planiranje ciljeva	Dozvoljeno slobodno odlučivanje
Cena	Centralizovano, administrativno određivanje	Liberalizacija
Finansiranje poljoprivrede	Državna podrška	Jaka budžetska ograničenja
Inputi, distribucija, prerada	Monopoli u državnom vlasništvu	Privatizacija i demonopolizacija
Vlasništvo nad resursima	Državno i kolektivno	Privatizacija
Struktura farmi	Veliki posedi i kolektivna organizacija	Individualni posedi manje veličine

Izvor: Drobac, 2008.

Zemlje CIE ušle su u proces tranzicije sa veoma različitim početnim nivoima. Bitna pretpostavka njihove uspešnosti bila je politička i makroekonomska stabilnost. Efekti tih početnih razlika dati su u tabeli 4.

Tabela 4. Struktura poljoprivrede u zemljama CIE prema korišćenom zemljištu u pred i post tranzicionom periodu

Država	Udeo u ukupnoj poljoprivrednoj površini (%)							
	Zadruga		Državna preduzeća		Ostale korpor. farme		Privatne farme	
	Pred.-tr.	Post.-tr.	Pred.-tr.	Post.-tr.	Pred.-tr.	Post.-tr.	Pred.-tr.	Post.-tr.
Mađarska	80	28	14	4	-	14	6	54
Ceška	61	43	38	2	-	32	0	23
Poljska	4	-	19	7	-	8	77	82
Estonija	57	-	37	-	-	37	6	63
Slovenija	-	-	8	4	-	-	92	96
Letonija	54	-	41	1	-	4	5	95
Litvanija	-	-	91	33	-	-	9	67
Bugarska	58	42	29	6	-	-	13	52
Rumunija	59	12	29	21	-	-	12	67
Slovačka	69	60	26	15	-	20	5	5

Izvor: Drobac, 2008.

Procesi privatizacije i druge tranzicione reforme agrarnog sektora uslovlili su formiranje nove agrarne strukture u zemljama CIE (tabela 5).

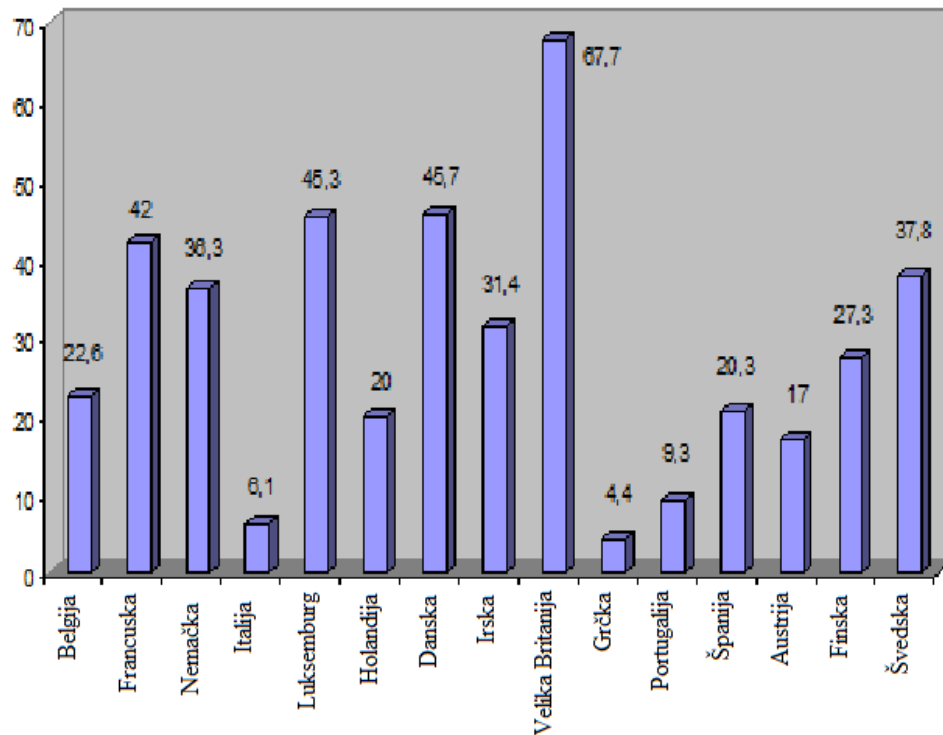
Tabela 5. Prosečna veličina pojedinih oblika poljoprivrednih gazdinstava u zemljama CIE u pred i post tranzicionom periodu

Država	Udeo u ukupnoj poljoprivrednoj površini (%)							
	Zadruga		Državna preduzeća		Ostale korporativne farme		Privatne farme	
	Pred.-tr.	Post.-tr.	Pred.-tr.	Post.-tr.	Pred.-tr.	Post.-tr.	Pred.-tr.	Post.-tr.
Mađarska	4.179	833	7.138	7.779	-	204	0,3	3,0
Češka	2.578	1.447	9.443	521	-	690	5,0	34,0
Poljska	335	222	3.140	620	-	333	6,6	7,0
Estonija	4.060	-	4.206	-	-	449	0,2	19,8
Slovenija	-	-	470	371	-	-	3,2	4,8
Letonija	5.980	-	6.532	340	-	390	0,4	23,6
Litvanija	-	-	2.773	372	-	-	0,5	7,6
Bugarska	4.000	637	1.615	735	-	-	0,4	1,4
Rumunija	2.374	451	5.001	3.657	-	-	0,5	2,7
Slovačka	2.667	1.509	5.186	3.056	-	1.191	0,3	7,7

Izvor: Drobac, 2008.

Opšta karakteristika tranzicionog procesa u zemljama CIE je smanjenje veličine i broja kolektivnih i državnih farmi, kao i malih poljoprivrednih gazdinstava. S druge strane, broj i veličina privatnih farmi je u blagom porastu. Mnoge zadruga iz bivšeg sistema su transformisane u privatne proizvođačke zadruga. Pored toga, dolazi do stvaranja privatnih i kooperativnih asocijacija (akcionarska preduzeća, kompanije sa ograničenom odgovornošću i sl.), koje će nužno morati preuzeti ulogu u razvoju poljoprivrede, dok će mala porodična gazdinstva i dalje zadržati značaj, kao proizvođači za sopstvene potrebe i podmirenje i lokalnih tržišta.

Grafikon 3. Prosečna veličina zemljišnog poseda u EU - 15

Izvor: Zakić i Stojanović, 2003.

Ukupnjavanje poljoprivrednih gazdinstava se postiže uz snažnu podršku države i kroz mere agrarne politike, a najvažniji instrumenti su: visoke subvencije za poljoprivredu, povoljno finansiranje i snažan agrarni protekcionizam (Pejanović, 2000, str. 29).

Poljska i Slovenija su i u pred-tranzicionom periodu imale dominantan udeo privatnih poljoprivrednih gazdinstava u ukupnoj poljoprivrednoj proizvodnji, tako da su strukturne reforme u ovim zemljama bile od sekundarnog značaja. U Poljskoj je ostvaren blagi rast veličine zemljišnog poseda po gazdinstvu, ali i pored toga su ona još uvek relativno male veličine. U Sloveniji se akcenat stavlja na promovisanju održivosti i multifunktionalnosti poljoprivrednih gazdinstava, što za cilj treba da ima povećanje prihoda/profita poljoprivrednika.

2.3.3. Dinamika kretanja poljoprivredne proizvodnje u zemljama CIE tokom tranzicionog perioda

U pred tranzicionom periodu stope rasta poljoprivredne proizvodnje bile su pozitivne. Ulaskom u proces tranzicije poljoprivredna proizvodnja se smanjuje ili stagnira, što označavamo terminom tzv. tranziciona kriza. Osim Slovenije, sve zemlje CIE imaju negativne stope rasta poljoprivredne proizvodnje.

Tabela 6. Stope rasta poljoprivredne proizvodnje u zemljama CIE i EU-15 (%)

ZEMLJE	PRED TRANZICIONI PERIOD	TRANZICIONI PERIOD
Bugarska	1,58	-5,39
Mađarska	2,71	-2,83
Poljska	1,34	-1,29
Rumunija	2,97	-1,14
Čehoslovačka	2,10	-
Češka	-	-2,17
Slovačka	-	-1,46
Estonija	-	-8,38
Letonija	-	-10,80
Litvanija	-	-4,29
Slovenija	-	2,72
CIE	2,03	-2,17
EU-15	1,72	0,26

Izvor: Drobac, 2008.

Najmanji nivo poljoprivredne proizvodnje u zemljama CIE tokom tranzicionog perioda ostvaren je 1994. godine, od kada dolazi do blagog porasta proizvodnje. Najveći pad poljoprivredne proizvodnje ostvaren je u Baltičkim zemljama (Estonija i Letonija) i Bugarskoj. Najmanje stope pada imale su Poljska i Slovačka, dok je Slovenija imala relativno visoku stopu rasta poljoprivredne proizvodnje u periodu tranzicije. U odnosu na EU-15 (+0,26) zemlje CIE znatno

zaostaju (-2.17), kada je u pitanju rast poljoprivredne proizvodnje. Razlike u rastu poljoprivredne proizvodnje CIE - EU rezultat su razvojnih reformi i promena osnovnih faktora proizvodnje, kao što su mineralna đubriva, mehanizacija i stočni fond.

Tabela 7. Stope rasta osnovnih faktora poljoprivredne proizvodnje u zemljama CIE (period 1961-1999. godine, u %)

Zemlje	Rad	Zemljište	Min. đubriva	Mehanizacija	Stočni fond
Bugarska	-4,97	0,19	-0,52	-0,77	-1,51
Mađarska	-3,23	-0,37	0,04	1,06	-1,86
Poljska	-1,24	-0,24	0,42	8,21	-0,73
Rumunija	-3,53	0,01	2,05	2,47	1,10
CIE	-2,41	-0,13	0,12	4,77	-0,66
EU-15	-3,02	-0,39	0,86	1,84	0,30

Izvor: Drobac, 2008.

U početnom stadijumu tranzicije u zemljama CIE dolazi do smanjivanja korišćenja svih faktora proizvodnje. Posebno je veoma izraženo smanjenje korišćenja mineralnih đubriva i stočnog fonda. Najveći pad korišćenja proizvodnih faktora zabeležen je u zemljama sa najvećom stopom pada poljoprivredne proizvodnje (Letonija, Estonija), što je i logično. Značajniji pad upotrebe mineralnih đubriva zabeležen je u Bugarskoj, a stočnog fonda u Bugarskoj i Mađarskoj. Do drastičnog smanjenja korišćenja mineralnih đubriva u zemljama CIE došlo je u prvih pet godina tranzicije, da bi u narednih pet godina došlo do usporavanja tendencije pada.

Poređenje nivoa produktivnosti rada pokazuje velike međusobne razlike između zemalja CIE. Raspon u produktivnosti rada između zemalja CIE iznosio je 1:2,84 (u predtranzicionom periodu), da bi u tranzicionom periodu bio povećan na 1:3,64 (tabela 8).

Tabela 8. Komparacija produktivnosti rada u poljoprivredi između zemalja CIE

ZEMLJE	PRED-TRANZICIONI PERIOD	TRANZICIONI PERIOD
Bugarska	7,35	7,35
Mađarska	5,69	9,60
Poljska	2,79	3,74
Rumunija	2,08	3,96
Čehoslovačka	5,93	-
Češka	-	8,35
Slovačka	-	7,18
Estonija	-	6,11
Letonija	-	5,71
Litvanija	-	5,59
Slovenija	-	26,85

Izvor: Drobac, 2008.

Od svih zemalja CIE u procesu tranzicije, Slovenija beleži najveću produktivnost rada u poljoprivredi (26,85). Primer Slovenije morao je da bude preslikan na našu zemlju, koja po ovom pitanju nailazi na ozbiljne probleme.

U globalu posmatrano, tranzicija je manje pogodila biljnu proizvodnju, nego stočarsku. Rezultat toga je povećanje učešća biljne proizvodnje u ukupnoj poljoprivrednoj proizvodnji u većini tranzicionih zemalja. U biljnoj proizvodnji nije došlo do značajnijeg smanjivanja površina, već do smanjivanja potrošnje inputa, kao što je prikazano. Stočarstvo je praktično devastirano, jer je bilo skoncentrisano na velikim neefikasnim gazdinstvima, kojima je bilo potrebno veće restrukturiranje u procesu tranzicije, što je za rezultat imalo izrazit pad proizvodnje, odnosno smanjenja broja grla stoke.

Tranzicione reforme u bivšim socijalističkim zemljama CIE, odvijale su se različitim tempom i rezultovale različitim efektima. U najvećem broju zemalja CIE proces tranzicije poljoprivrede je okončan. Efekte tranzicionih reformi u zemljama CIE Svetska banka ocenjuje na bazi većeg broja pokazatelja (Drobac, 2008):

- Tržište i cene,
- Zemljišna reforma i prestrukturiranje poljoprivrede,
- Prestrukturiranje prehrambene industrije,
- Finansiranje poljoprivrede i
- Institucionalni okvir.

Efekti tranzicionih reformi mere se ocenama od 1-10. Ocena 1 označava vrlo skromne rezultate, a ocena 10 da je zemlja dostigla standarde važeće za razvijene tržišne privrede (tabela 9).

Tabela 9. Indikatori tranzicionih reformi u agroprivredi zemalja u tranziciji CIE

ZEMLJE	CENE I TRŽIŠTE	ZEMLJIŠNA REFORMA	AGROINDUSTRIJA	RURALNE FINANSIJE	INSTITUCIJE	OCENA (PROSEK)
Češka	9	9	10	9	10	9,4
Mađarska	9	9	10	9	10	9,4
Slovenija	9	9	10	8	10	9,2
Estonija	9	9	10	10	9	9,4
Albanija	8	8	8	7	7	7,6
Slovačka	9	8	10	9	8	8,8
Bugarska	9	8	8	7	8	8,0
Poljska	8	9	10	7	8	8,4
Rumunija	8	8	8	7	7	7,6
BiH	7	6	6	6	5	6,0
Srbija	7	7	6	5	7	6,4
Hrvatska	7	8	8	6	8	7,4

Izvor: Drobac, 2008.

Najviše ocene dobile su Češka (9,4), Mađarska (9,4) i Slovenija (9,2). Zatim, slede Slovačka, Poljska, Bugarska, Rumunija, Albanija i Hrvatska. Najniže ocene dobile su Srbija i Bosna i Hercegovina (6,0).

3. PROCES TRANZICIJE AGRARNOG SEKTORA REPUBLIKE SRBIJE

3.1. Karakteristike agrarnog sektora Republike Srbije na početku perioda tranzicije

Osnovne karakteristike agrarnog sektora Republike Srbije na početku procesa tranzicije su (Drobac, 2008):

- relativno visoko učešće poljoprivrede u stvaranju bruto društvenog proizvoda i nacionalnog dohotka;
- usitnjenost poseda individualnih gazdinstava;
- visok spoljnotrgovinski deficit i nepovoljna struktura spoljnotrgovinske razmene poljoprivredno-prehrambenih proizvoda;
- neefikasnost tzv. društvenog sektora poljoprivrede;
- slaba konkurentna pozicija poljoprivrede i njenih subjekata, itd.

Osnovne karakteristike agrarne politike na početku procesa tranzicije su (Pejanović i sar, 2007):

- izrazita socijalna funkcija poljoprivrede, jer je trebalo obezbediti dovoljno hrane po povoljnim cenama;
- skroman agrarni budžet i neadekvatna struktura;
- nepovoljan ekonomski položaj poljoprivrede (makaze i dispariteti cena uticali su na prelivanje dohotka iz poljoprivrede u druge delatnosti);
- nerešen problem finansiranja poljoprivrede;
- ekstenzivna proizvodna struktura i nepovoljan odnos stočarstva i biljne proizvodnje;
- paternalistički odnos države;
- egalistički sindrom, itd.

3.2. Karakteristike agrosektora tokom tranzicionih promena

Agrarna politika Republike Srbije od tek 2004. godine nastoji napraviti zaokret u strateškim opredeljenjima: usmerava se na podršku tzv. komercijalnim gazdinstvima, od politike podsticaja dohotku ide se na podsticanje investicija, podrška poljoprivrednim gazdinstvima za izmenu strukture proizvodnje (Pejanović i sar., 2007).

Strukturne promene¹¹ u poljoprivredi Republike Srbije odvijaju se sporo, a agrarna politika koja bi trebala biti u funkciji prestrukturiranja nije jasno profilisana. Implikacija takvoga stanja je razvojno zaostajanje sektora poljoprivrede. Niska produktivnost i dugoročno nepovoljan ekonomski položaj poljoprivrede uslovljavaju nizak standard ruralnog stanovništva (Bogdanov, 2009). Da bi se strukturne reforme mogle sprovesti moraju se realizovati institucionalne promene, gde se promoviše stvaranje tržišne infrastrukture i koncipiranje mera agrarne politike koje su u skladu s principima tržišne ekonomije, a mnogo je važno napore usmeriti i na edukaciju nosioca tranzicionih promena (Vučić i Krstić, 2005).

Tranzicija poljoprivrede, kao deo ukupne privredne tranzicije, prouzrokovala je slabljenje proizvodnih performansi u većini zemalja Zapadnog Balkana, tako i na našim prostorima (Zekić i sar., 2009).

Nov sistem značio je da poljoprivredna gazdinstva, odnosno njihovi menadžeri sami definišu način poslovanja u nameri da obezbede održiv dohodak, što nije bio slučaj u prethodnom privrednomn sistemu, gde je garantovana nekakva socijalna sigurnost za one koji se bave poljoprivredom (Bogdanov, 2009).

Proces tranzicije poljoprivrede definisao je pravac reformi. Poljoprivreda je bila centralni deo tranzicionog procesa. Izazovi, koje su stvorili kreatori agrarne i ekonomske politike suočavaju se sa (Živkov, 2013):

¹¹ Strukturne promene u sektoru poljoprivrede odnose se na smanjenje radne snage i broja poljoprivrednih gazdinstava, kao i povećanje prosečne veličine zemljišnog poseda. Po pravilu, one su uslov napretka i održivosti poljoprivrede i ruralnih područja i poboljšanja ekonomije i tehnologije proizvodnje, pa ze zato na njima insistira (Bogdanov, 2009).

-
- Privatizacija poljoprivrednih gazdinstava, starih zadruga i proizvodnih kapaciteta;
 - Izgradnja tržišta poljoprivrednih kredita zasnovanih na privatnim bankama;
 - Privatizacija poljoprivrednog zemljišta;
 - Izgradnja robnih tržišta;
 - Razvoj usluga zasnovanih na privatnim inicijativama;
 - Razvijanje tržišnog preduzetništva i srodnog razmišljanja;
 - Izgradnja institucija podrške po modelu EU, kao što su institucije za akreditaciju, plaćanje, registraciju i obeležavanje;
 - postati deo Zajedničke agrarne politike EU. Ovo je težak put koji karakterišu velike investicije, ali donosi brojne prednosti, ne samo potrošačima, već i poljoprivrednicima.

Zamisao je bila da se glavni pravci tranzicije agrarnog sektora ogledaju u sledećem (Simonović, 2014):

1. proces treba završiti brzo i bez većih poremećaja u proizvodnji;
2. da dođe do oslobađanja tržišne motivacije i horizontalno-vertikalnog povezivanja subjekata u agrobiznisu;
3. privlačenje direktnih stranih investicija i povezivanje sa svetom;
4. stvoriti uslove za modernu tržišnu proizvodnju, koja će primenjivati savremene tehnologije (sistemi za navodnjavanje, širokozahvatna mehanizacija i dr.);
5. povezivanje sa finansijskim organizacijama i velikim izvoznicima;
6. racionalno korišćenje prirodnih reusrsa (na prvom mestu zemljišta, kao objektivnog uslova poljoprivredne proizvodnje; vodnih resursa i energenata), uz sprovođenje rejonizacije na ravnički, brežuljkasti i planinski rejon, a radi korišćenja komparativnih prednosti u proizvodnji.

Tranzicija u Republici Srbiji traje dugo, a efekti ovog procesa su (Mihailović i sar., 2007):

- nizak BDP *per capita*,
- visoka stopa inflacije,
- visoka nezaposlenost,
- nizak životni standard stanovništva,

-
- nizak stepen produktivnosti i konkurentnosti nacionalne ekonomije.

Kao neka pozitivna kretanja koja se mogu pripisati procesu tranzicije možemo istaći sledeće:

- Poljoprivrednici su se, i pored teškoća u organizaciji poslovanja, uspešno povezali s kupcima (pijace i veleprodaje);
- Uvedena je u proizvodnju moderna oprema i mehanizacija, što je pospešilo proizvodno ekonomske performanse;
- Dinamizirana je povrtarska proizvodnja, posebno u zaštićenom prostoru (staklenici i plastenici) i podignut je velik broj plantažnih voćnjaka po najsavremenijoj tehnologiji (visokoproduktivne sorte, sistemi navodnjavanja kap po kap, protivgradne mreže i dr.);
- Došlo je do ukрупnjavanje poseda, smanjivanja broja poljoprivrednih gazdinstava, intezifikacije proizvodnje, uvođenja savremenih rasa u stočarstvu;
- Poboľšan je transfer znanja i razmena veština i iskustva, kao i praćenje novih rezultata naučno - tehnološkog razvoja;
- U agrobiznisu je sve više školovanih preduzetnika (agrobiznis menadžera). To su proizvođači koji primenjuju usvojena znanja i organizuju proizvodnju isključivo za tržište.

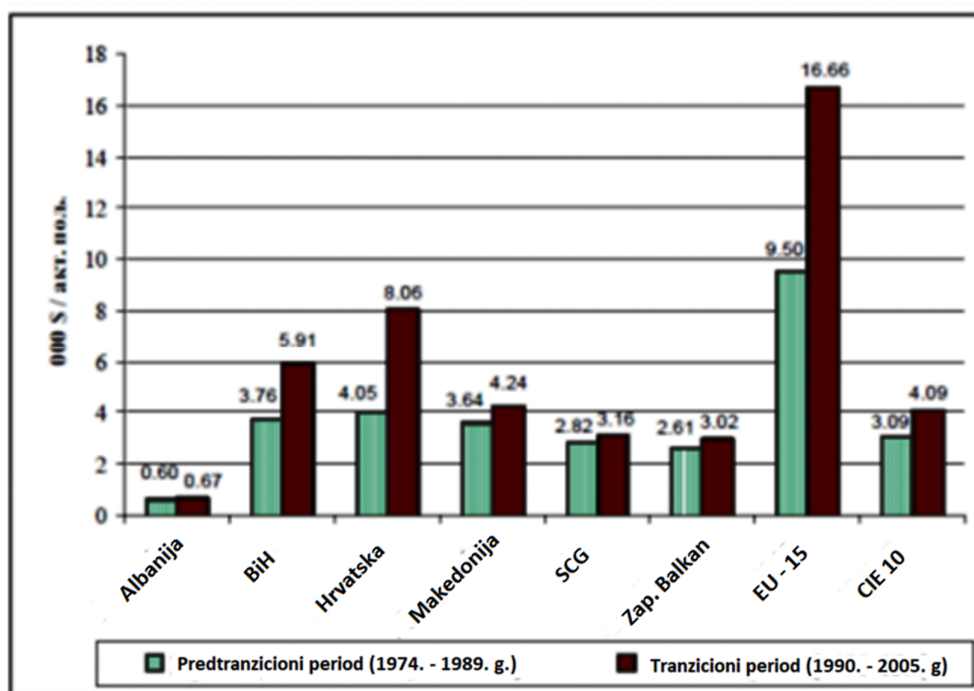
Proces transformacije ili tranzicije poljoprivrede podrazumeva i zemljišnu reformu i transformaciju agrarne strukture. Tranzicioni procesi značajno su se odrazili na performanse razvoja poljoprivrede, odnosno na obim proizvodnje i parcijalne produktivnosti u poljoprivredi – produktivnosti rada i produktivnost zemljišta. Došlo je do pada poljoprivredne proizvodnje i smanjenja produktivnosti zemljišta, dok je produktivnost rada stagnirala ili blago rasla, ponajpre zahvaljujući smanjenju radne snage, odnosno rastu resursne povoljnosti poljoprivrede (Zekić i sar., 2009).

Tržište ruralne, odnosno poljoprivredne radne snage uslov je podizanja kvaliteta života u ruralnim područjima. Proces privrednog razvoja u pravilu je povezan sa smanjenjem učešća sektora poljoprivrede u ukupnoj zaposlenosti. Učešće poljoprivredne u ukupnoj zaposlenosti u Republici Srbiji je izuzetno visoko

i iznosi preko 20%, sa tendencijom postepenog blagog smanjenja (Bogdanov i sar., 2009).

Radna snaga u poljoprivredi je prilično neefikasna, u svim zemaljama u tranziciji, a podaci pokazuju da je njen udeo u ukupnoj radnoj snazi značajno veći od udela poljoprivrede u BDP. U Republici Srbiji, kao i BiH, poljoprivredna radna snaga ima učešće od 15-30 % u ukupnoj radnoj snazi (u SAD je taj udeo 2%, u EU 5%), dok je udeo poljoprivrede u BDP između 10-20% (Stanković, 2017).

Grafikon 4. Produktivnost rada u poljoprivredi u odabranim zemljama

Izvor: www.faostat.fao.org u: Zekić i sar., 2009.

Razlog rasta produktivnosti rada u poljoprivredi BiH i Srbije verovatno je obračun koji uzima u izrazito mali broj registrovanih poljoprivrednika, što je posledica nepravilnosti u statističkoj evidenciji (Zekić i sar., 2009). Značajan rast produktivnosti u periodu kada naše zemlje prolaze proces tranzicije, imaju zemlje Evropske unije, što grafikon jasno pokazuje. Na drugoj strani, nizak nivo rasta produktivnosti rezultat je nepovoljne resursne strukture i relativno većeg broja zaposlenih u sektoru poljoprivrede, a koji se sporo smanjuje zbog slabijeg rasta nepoljoprivrednog sektora (industrije i sektora usluga).

Produktivnost rada je na niskom nivou, te je neophodno istu povećavati, kao i prinose, izmeniti proizvodnu strukturu u biljnoj proizvodnji i intenzivirati stočarstvo.

Stočarstvo kao intenzivna grana poljoprivrede, beleži trend stagniranja kroz ceo tranzicioni period. Možemo reći, stočarska proizvodnja u Republici Srbiji je u velikoj krizi. Broj grla stoke kroz tranzicioni period je opadao po godišnjoj stopi od 2-3%, a proizvodnja mesa sa 600.000 tona (90-tih godina) pala je na 465.000 tona danas¹², što je vrlo nepovoljno. Uzroci pada stočarske proizvodnje su narušeni pariteti cena, gubici tržišta, smanjena mogućnost izvoza (sa izuzetkom junećeg i termički obrađenog svinjskog mesa), pad životnog standarda stanovništva, neadekvatno finansiranje i subvencije, nizak agrarni budžet, dezintegracija na relaciji primarna proizvodnja - prerada, neadekvatnog funkcionisanja robnih rezervi i dr. (Stanković, 2017).

Tabela 10. Broj stoke i proizvodnja važnijih stočnih proizvoda tokom tranzicionog perioda (1991 – 2011)

	1991	1995	2000	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Број стоке у (000)												
Говеда	1908	1777	1246	1112	1102	1079	1106	1087	1057	1002	938	937
- краве	1135	1082	817	740	742	721	684	648	624	585	544	546
Свиње	4330	4170	4066	3634	3439	3165	3099	3832	3594	3631	3489	3287
Овце	2557	2241	1611	1516	1586	1576	1556	1606	1605	1504	1475	1460
Живина	29270	24794	20373	17676	16280	16631	16595	16422	17188	22821	20156	19103
Производња меса и млека												
Говеда (000 т)	129	123	104	95	93	90	83	95	99	100	96	81
Свиње (000 т)	250	273	283	258	242	253	255	289	266	252	269	271
Овце (000 т)	24	24	19	17	20	21	20	20	23	24	23	24
Жив. (000 т)	109	73	67	59	65	67	75	70	76	80	84	103
Млеко (млн. лит.)	1675	1795	1588	1590	1593	1616	1602	1562	1548	1489	1472	1445
Јаја (млн. комада)	1169	1373	1374	1420	1536	1476	1456	1364	1204	1026	1219	1219

Izvor: Simonović, 2014.

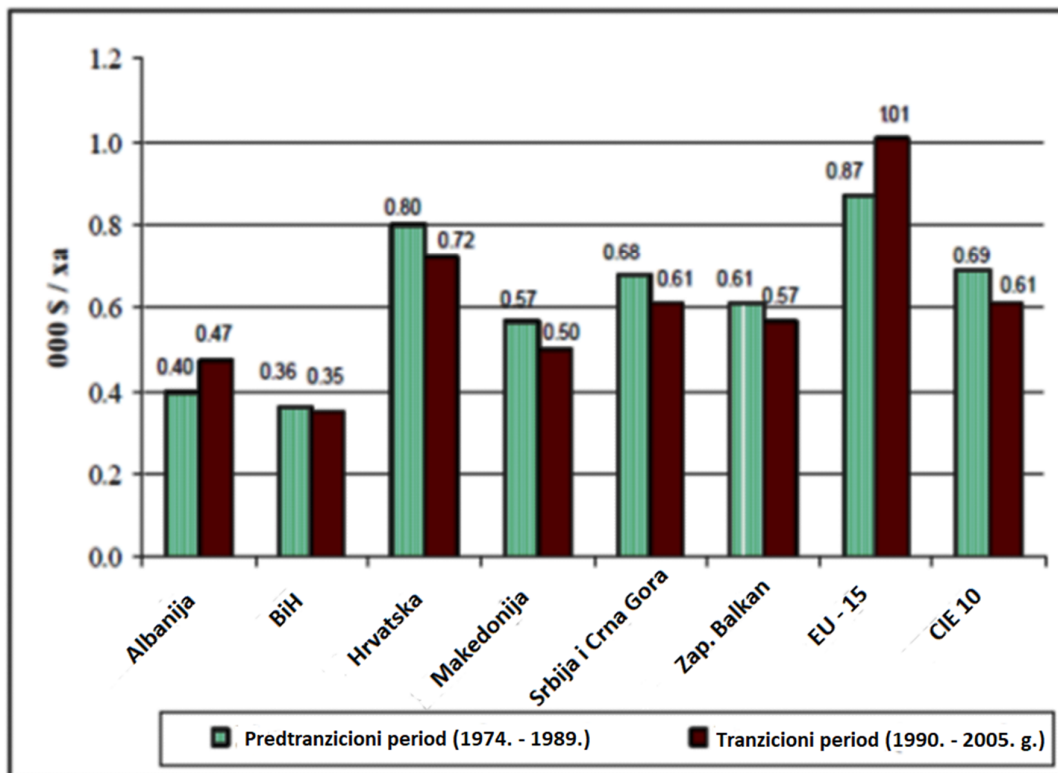
¹² U 2016. godini vrednost realizovane stočarske proizvodnje u Republici Srbiji je 1.802 miliona USD, što predstavlja pad za 1,69% u odnosu 2015. godinu. Pojedinačno posmatrano svinjarstvo beleži rast od nekih 4,5 %. Pčelarstvo nakon decenije prosperiteta u poslednje vreme beleži drastičan pad npr. u donosu na 2015. godinu palo je za oko 52,7 %. Ovakav trend sa padom od 3,2 % u odnosu na 2015 godinu, nažalost, nije zaustavljen (Stanković, 2017).

Na osnovu prikazanih podataka lako zaključimo da stočarska proizvodnja u posmatranom periodu beleži trend pada, koji je prisutan iz godine u godinu. Naveći pad ostvaren je u govedarskoj proizvodnji, skoro za 50 %. Došlo je do povećanja proizvodnje mleka po jednoj kravi muzari, što nam govori o izvesnom stepenu specijalizacije u pogledu rasa goveda, a to je prevashodno rezultat subvencionisanja proizvodnje (Simonović, 2014). Za dalji razvoj stočarske proizvodnje neophodno je unaprediti genetsku osnovu, tehnologiju i organizaciju proizvodnje.

Tranzicija sektora poljoprivrede dovela je do pada produktivnosti zemljišta i to u svim zemljama, pa i u Srbiji i BiH. U poređenju s zemljama EU taj pad je nešto niži, nego kod produktivnosti rada.

Prikazani indikatori svakako nepovoljno utiču na efikasnost i konkurentnost sektora poljoprivrede, koji još nije izašao iz procesa tranzicije, tako da se o razvojnim performansama ne može govoriti u punom smislu te reči.

Grafikon 5. Produktivnost poljoprivrede (prinosi)

Izvor: www.faostat.fao.org u: Zekić i sar., 2009.

Na putu modernizacije poljoprivrede, odnosno njene transformacije u savremen, visoko intenzivan efikasan sektor privrede, neophodno je redefinisanje rada svih institucija, koje su u neposrednoj vezi s pomenutim sektorom, kao i reforma agrarne politike i njeno prilagođavanje EU standardima s orijentacijom na razvoj (Cvetković i Stojanović, 2015). Jedno od najdelikatnijih pitanja tranzicije i integracije u EU je reforma agrarnog sektora, koja implicira brojne socijalne i ekonomske efekte (Bogdanov, 2011).

Transformacija agrarne politike odnosi se na značajnu rekonstrukciju i modernizaciju sektora poljoprivrede. Ciljevi reformisane agrarne politike su prema Strategiji razvoja poljoprivrede Republike Srbije (Simonović, 2014):

- izgradnja održive i efikasne poljoprivrede,
- jačanje konkurentnosti na svetskom tržištu,
- osiguranje dovoljnih količina kvalitetnih poljoprivredno-prehrambenih proizvoda,
- podrška životnom standardu poljoprivrednika,
- podrška održivom razvoju ruralnih područja,
- očuvanje životne sredine i prirodnih resursa od negativnih uticaja intenzifikacione poljoprivredne proizvodnje.

Republika Srbija, kao i Bosna i Hercegovina i dalje su u procesu transformacije svojih ekonomija, posao još nije završen. Jedan od razloga zbog kojih se transformacija realizuje sporije, nego što se očekivalo jeste da se ljudski umovi menjaju sporije od zakona (Živkov, 2013).

3.3. Ekonomski položaj poljoprivrede u Republici Srbiji u periodu tranzicije

Krajem 80-ih godina XX veka Republika Srbija je, kao i ostale socijalističke privrede, ušla u period tranzicije (Cvijanović i sar., 2008). Nov poslovni ambijent i nova institucionalna infrastruktura trebalo je da doprinesu ostvarivanju boljih ekonomskih indikatora, kako na mikroekonomskom, tako i na makroekonomskom planu.

Poslednje tri decenije na našim prostorima obeležene su dramatičnom transformacijom u bivšim komunističkim zemljama Evrope, što je rezultiralo njihovom reintegracijom u globalnu ekonomiju i u većini slučajeva, značajnim poboljšanjem životnog standarda. Zadatak izgradnje pune tržišne ekonomije bio je mnogo složen i do danas nije završen posao (Roaf i sar., 2014).

Rezultati prvih godina tranzicije bili su neujednačeni. Inicijalna faza tranzicije je obeležena velikim padovima proizvodnje i rastom nezaposlenosti. Za razliku od turbulencije prve decenije tranzicije, početkom i sredinom 2000-ih godina uspostavljena je makroekonomska stabilnost i rast, iako je i dalje prisutna borba da se povрати konkurentnost i fiskalna održivost u pozadini sporog rasta i dugotrajnih strukturalnih slabosti (Roaf i sar., 2014). Nekonkurentnost je jedan od glavnih faktora, koji utiču na krizu u sektoru poljoprivrede (Aničić i sar., 2016).

Republika Srbija je u proces tranzicije ušla u periodu ratova, ekonomskih sankcija, razorene privrede, nedostajućih ili loših institucionalnih kapaciteta, što je omogućilo razne zloupotrebe, (Maksimović i Kostić, 2014) pa se javlja termin 'pljačkaška privatizacija'.

Prava tranzicija agrarnog sektora Republike Srbije počela je nakon političkih promena 2000. godine, a sve pre toga nije imalo veći značaj.

Tabela 11. Osnovni makroekonomski indikatori Republike Srbije (2000-2011)

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Становништво (000)	7516	7503	7500	7481	7463	7441	7412	7382	7350	7321	7431	7432
Годишњи раст БДП (%)	...	5,3	4,3	2,5	9,3	5,6	5,2	6,9	5,5	-3,1	1,0	1,6
Структура БДП (%)												
Пољопривреда,												
шумарство и	13,8	15,4	14,3	13,0	14,2	12,0	11,4	9,8	10,1	10,5	7,9	8,4
рибарство	26,9	24,8	23,1	21,7	21,3	18,8	18,7	18,2	17,5	15,9	15,0	14,9
Индустрија	4,5	3,7	3,3	3,5	3,4	3,0	3,1	3,2	3,2	2,8	3,8	4,3
Грађевинарство	32,5	32,4	32,9	34,4	34,3	38,3	40,9	43,2	44,5	46,2	47,7	47,8
Услуге												
БДП по становнику (EUR)	3398	1709	2137	2313	2549	2729	3144	3899	4546	4093	3841	4290
БДП по становнику (УСД)	1071	1256	1459	2001	2695	3391	3942	5335	6647	5690	5085	5964
Стопа незапослености у (%)	25,6	26,8	29,0	31,7	26,4	26,8	27,8	26,8	24,6	26,0	26,4	26,7
Извоз робе (милиони USD)	1558	1721	2075	2756	3523	4482	6428	8825	10974	8344	9795	11775
Увоз робе (милиони USD)	3340	4261	5614	7477	10753	10461	13172	19164	24331	16056	16735	20139
Текући рачун платног биланса у (у% БДП)	-4,2	-7,8	-13,8	-8,8	-10,1	-17,7	-21,6	-6,6	-6,7	-9,1

Курс USD (годишњи просек)	16,40	66,36	64,40	57,58	58,38	66,71	67,14	58,45	55,72	67,57	77,73	73,34
Курс EUR (годишњи просек)	15,04	59,45	60,68	65,06	72,57	82,91	84,19	79,98	81,47	93,94	102,90	101,96
Инфлација (% годишњи просек)	4,4	6,1	11,0	14,5	5,9	7,9	10,8	8,1	10,3	11,2

Izvor: Simonović, 2014.

Nepostojanje adekvatne podrške sektoru poljoprivrede kroz mere agrarne politike, kao i lutanje u strateškom planiranju razvoja ovog sektora, bez neophodne materijalne i finansijske podrške, uslovalo je da prvi efekti tranzicije sektora budu ispod očekivanog i objektivno mogućeg nivoa, a s obzirom na raspoložive resurse kojima raspolažemo (Bogdanov, 2009). Prvi efekti tranzicije bili su smanjenje bruto domaćeg proizvoda (BDP), ali i visoka nezaposlenost i inflacija (Simonović, 2014). Učešće poljoprivrede, šumarstva i ribarstva u BDP u 2005. godini iznosilo je 12,0%, u 2009. godini iznosilo je 10,5%, a u 2011. godini iznosilo je 8,4%.

Ekonomski položaj poljoprivrede Srbije tokom perioda tranzicije možemo oceniti preko pokazatelja, kojima se utvrđuje značaj i doprinos poljoprivrede, kao grane privrede. To su (Simonović i sar., 2012):

- **udeo poljoprivrednog stanovništva u ukupnom stanovništvu**, govori o značaju poljoprivrede za ukupnu privredu zemlje. Visok udeo poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu ukazuje na veliki značaj poljoprivrede za nacionalnu ekonomiju, kao što je slučaj u Republici Srbiji i manje izraženo u Bosni i Hercegovini. U 2007. godini u Velikoj Britaniji je bilo 1,4% ukupnog stanovništva uključeno u poljoprivredu, u Nemačkoj 2,2%, u Danskoj 3,0%, dok je u zemljama u razvoju relativno učešće značajno veće, obično preko 10 % (Rumunija - 29,5%) (Agriculture in the European Union, 2008). Prema podacima iz 2009. godine, u Republici Srbiji bilo je 10,9 % poljoprivrednika u ukupnom broju stanovništva, što je znatno niže od vrednosti istog indikatora 1991. god (17,3%) (Simonović i sar., 2012). Prema Anketi o radnoj snazi za 2010. godinu, poljoprivredni sektor u BiH zapošljava 166.000 lica, odnosno 19,7 % ukupne radne snage (ASBiH, 2010). Stanovništvo u ruralnim oblastima BiH, koje se bavi poljoprivrednom je mlađe životne

dobi ili starija lica, dok je ekonomski najaktivniji segment stanovništva nedovoljno zastupljen u poljoprivredi (Nikšić, 2010), što može da bude razlog izostajanja investiranja i pokretanja agropreduzetničkog biznisa.

- **udeo poljoprivrednog stanovništva u ukupnom aktivnom stanovništvu.** Razvoj poljoprivrede uslovljen je relativnim smanjenjem učešća aktivnog stanovništva u poljoprivredi. Relativno veće učešće poljoprivrede i poljoprivrednog stanovništva može se smatrati indikatorom ekonomske nerazvijenosti, a to je upravo slučaj u Srbiji i Bosni i Hercegovini.
- **učešće poljoprivrede u stvaranju nacionalnog dohotka** je najvažniji pokazatelj stanja razvijenosti sektora poljoprivrede. Paralelno sa razvojem privrede dolazi do smanjenja udela poljoprivrede u stvaranju neto nacionalnog dohotka, dok se istovremeno povećava nepoljoprivredni dohodak. Udeo poljoprivrede u stvaranju nacionalnog proizvoda beleži smanjenje: 2000. godine odnosno na početku perioda tranzicije iznosi 19,9%, a 2010. godine ovaj udeo iznosi 7,9 %.

Tabela 12. Učešće poljoprivrede u stvaranju nacionalnog dohotka
u Republici Srbiji

Godina	%
1997	16,0
1998	15,3
1999	18,8
2000	19,9
2001	19,8
2002	15,0
2003	13,3
2004	13,9
2005	12,1
2006	11,2
2007	8,2
2008	9,0
2009	9,3
2010	7,9
2011	9,1

Izvor: Republički zavod za statistiku Srbije (RZS)

Razvojem privrede dolazi do smanjenja udela poljoprivrede u stvaranju nacionalnog dohotka, dok se udeo nepoljoprivredne delatnosti povećava.

- **učešće poljoprivrede u stvaranju spoljno-trgovinskog bilansa.**

Udeo poljoprivrede u ukupnom izvozu smanjuje se razvojem privrede. U zemljama u razvoju izvoz poljoprivredno-prehrambenih proizvoda ima značajan udeo u stvaranju ukupne vrednosti izvoza, kako je u Republici Srbiji, gde poljoprivredni sektor učestvuje sa preko 20 % u strukturi ukupnog izvoza. U posmatranom periodu spoljno-trgovinski bilans je pozitivan, zabeležen je rast izvoza poljoprivredno-prehrambenih proizvoda, što može da se okarakteriše kao indikator razvoja poljoprivrede, ali i kao zaostajanje ostalih delatnosti, koje po pravilu jesu generator razvoja privrede (industrija i uslužni sektor). Poljoprivreda je jedini sektor u srpskoj ekonomiji sa pozitivnim spoljnotrgovinskim bilansom, dok je u BiH izražen visok deficit u spoljnotrgovinskoj razmeni¹³. BiH i dalje ima značajan trgovinski deficit u razmeni poljoprivredno-prehrambenih proizvoda. U periodu od 2002. godine do 2008. godine deficit u spoljno-trgovinskoj razmeni smanjio se 11,9 na 8,8 % BDP, dok je u 2009. godini pao na 5,4 % BDP (Nikšić, 2010).

Tabela 13. Učešće poljoprivrede u vrednosti izvoza i uvoza u Republici Srbiji (%)

GODINA	IZVOZ	UVOZ
2001	2,6	3,8
2002	6,3	2,8
2003	3,8	2,5
2004	3,3	2,6
2005	4,3	2,2
2006	4,8	2,0
2007	4,0	2,0
2008	3,5	1,7
2009	6,4	2,2

Izvor: Republički zavod za statistiku Srbije (RZS)

¹³ U 2013. godini Republika Srbija je ostvarila najviši suficit u spoljnotrgovinskoj razmeni poljoprivredno prehrambenih proizvoda u iznosu od od 927,1 mil. EUR (Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede - MPŠV, 2014).

Srpski izvoz poljoprivrednih proizvoda po hektaru obradivog zemljišta iznosi 477 US \$, što je jedan od najnižih u Evropi i daleko je od stvarnog potencijala (Nikolić i sar., 2012). Konkurentnost poljoprivrede Republike Srbije je, i nakon tranzicije, izuzetno niska. Podizanje konkurentnosti ostaje zadatak, jer je to uslov povećanja obima poljoprivredno-prehrambenih proizvoda, ali i stvaranja povoljne poslovne klime za nova ulaganja i dalji razvoj sektora agrobiznisa (Cvetković i Stojanović, 2015).

Predstavljeni indikatori ukazuju na to da poljoprivreda ostvaruje svoju osnovnu funkciju: obezbeđuje stanovništvo hranom i drugim proizvodima poljoprivrednog porekla, kao i to da se povećavaju prihodi po osnovu izvoza poljoprivredno-prehrambenih proizvoda.

Siva ekonomija je prateća pojava tranzicije (poljo)privrede u našim uslovima, a reč je o neformalnim, odnosno nezakonitim poslovnim aktivnostima. Najznačajniji uzroci sive ekonomije su: model reformi koji je bio implementiran, politička elita, slaba pravna država, visoka nezaposlenost i siromaštvo, kao i plodno tlo za mito i korupciju (Novaković, 2015). Smanjenje ili velikim delom neutralisanje sive ekonomije omogućice predpristupni pregovori o članstvu u Evropskoj uniji, koji između ostalog imaju zadatak da usklade domaće zakonodavstvo sa evropskim. Tako da, tranzicija u Republici Srbiji još uvek traje i ostavlja posledice po društvo i ekonomiju.

Stanje poljoprivrede u Republici Srbiji u završnoj fazi tranzicije nije za visoku ocenu, ali je određenih pomaka u odnosu na očekivanja bilo. Zabeležen je rast proizvodnje i konkurentnosti, rast spoljnotrgovinske razmene, nove investicije u ruralnim područjima. Na drugoj strani, zastarela tehnika i tehnologija, sitan posed sa mnogo parcela, malo površina pod sistemima za navodnjavanje, slaba zastupljenost stočarstva, ekstenzivna proizvodnja, neodgovarajuće rešenje korišćenja državnog zemljišta, izostanak udruživanja poljoprivrednika i formiranja klastera, nesigurnost u plasmanu poljoprivredno-prehrambenih proizvoda, neuvođenje inovativnih tehnologija (održivi sistemi) i zanemarivanje ekološkog aspekta, najbolje govore u prilog činjenici da tranzicija nije ispunila očekivanja u sektoru poljoprivrede, te da je neophodno kreirati mere agrarne politike da se navedeni problemi hitno rešavaju.

3.4. Osvrt na proces privatizacije poljoprivrede u Republici Srbiji

Potkraj prošlog i početkom ovog veka, dekolektivizacija agrarnog sektora i ponovno uspostavljanje private svojine, nametnulo se kao jedan od osnovnih ciljeva reforme agrarne politike. U zemljama bivše Jugoslavije privatizacijom je obuhvaćena tzv. društvena svojina, dok pitanje državnog zemljišta još nije u potpunosti rešeno (Zekić i sar, 2009).

Poljoprivreda je osnova ili polazište ekonomskog razvoja, ali pravi razvojni impuls dolazi od industrije. U kojoj meri će poljoprivreda biti osnova za brži ekonomski razvoj zavisi, ne samo od prirodnih resursa, već i od društvenih, ekonomskih, političkih i drugih faktora (Simonović i sar., 2012).

Mnogobrojne su faktori sputavali proces privatizacije u poljoprivredi: sporost procesa i ekonomske štete od stalnog prolongiranja i usporavanja; birokratske strukture u preduzećima, stalna izmena zakonske regulative, visok investicioni rizik, nedovoljan respekt osnovnih principa privatizacije; neuvažavanje značaja i specifičnosti poljoprivrede, kao privredne delatnosti; nedovoljno se koriste tuđa pozitivna iskustva i dr. Osnovni uzrok sporosti privatizacije poljoprivrednih subjekata u poljoprivredi je dug proces razgraničenja društvene i državne svojine nad zemljištem i nemogućnost agencije za privatizaciju da se bolje organizuje (Pejanović i sar., 2003).

Sprovođenje procesa privatizacije nije funkcionisalo, kako je očekivano, niti su ostvareni planirani efekti. Dugo vremena trajao je proces demarkacije između državnog i društvenog zemljišta i imovine, kao i rešavanje pitanja vlasništva, opstrukcija onih koji ne žele privatizaciju. Česte se dešavalo da se krene u proces privatizacije, pa se zastajkivalo i usporavalo. Načelo transparentnosti nije poštovano, te su mnoga preduzeća iz sektora poljoprivrede prodana u bescenje, često onima koji nisu ni imali nameru da se ozbiljno bave poljoprivredom (Pejanović i sar., 2004).

Minimalan napredak ostvaren je po pitanju restitucije zemljišta¹⁴ i zakonskog statusa zemljišta u državnom vlasništvu. Drugim rečima, post-privatizacioni status državnog zemljišta za sada nije u potpunosti rešen (Zekić i sar., 2009).

Namerno ili nenamerno nisu uvažavana tuđa iskustva u privatizaciji, pa se kao rezultat javilo masovno gašenje neprofitabilnih preduzeća, kojih je i danas, a za koje niko nije zainteresovan. Pejanović i sar. (2003), ističu da je Slovenija uvela kao jedan od osnovnih principa privatizacije da se ne sme ugasiti ni jedno preduzeće koje realno može da reši svoje probleme.

Zakon o privatizaciji iz 2001. godine je trebao da obezbedi preduzećima nove ugledne vlasnike (posebno strance), umesto anonimnih samoupravljača, koji su dobili besplatne akcije ili su do njih olako došli. Očekivanja se nisu ostvarila u planiranom obimu, te su i domaći vlasnici, od kojih su mnogi tzv. kontraverzni biznismeni sa „sumnjivim” kapitalom i neiskrenim namerama (Pejanović i sar., 2003). Nije redak slučaj da se društveni kapital prelivao u ruke špekulanata, koji nemaju nameru da se ozbiljno bave poljoprivrednom proizvodnjom, već transakcijama na kojima mogu višestruko zaraditi. Zloupotrebe su bile prateća pojava tokom promene vlasničke strukture.

Privatizacija poljoprivrednih preduzeća u Republici Srbiji je zbog nedostatka odgovarajućih zakona, dovela do kolapsa velikih poljoprivrednih agrokombinata, koji su razbijani, na manje celine, dok je državno zemljište ostalo u državnom vlasništvu, koje kupac koristi bez naknade (Đekić i Vučić, 2002), odnosno tek nakon 2006. godine ono se iznajmljuje ili prodaje.

Privatizacija sektora poljoprivrede u Republici Srbiji je pokrenuta, a da prethodno nisu izvršene određene pripreme kao npr. nije sačinjen popis imovine, nije sređen katastar zemljišta, te je to dodatno usložilo sam proces. Ishod je to da su vlasnici zemljišta najrazličitiji subjekti počev od malih poljoprivrednika, preko naslednika, kojima je vraćeno oduzeto zemljište, do velikih poseda ili onih u

¹⁴ Restitucija zemljišta je proces povraćaja poljoprivrednog zemljišta prvobitnim (pre nacionalizacije ili pre osnivanja zadruga) vlasnicima ili njihovim naslednicima (Simonović, 2014).

vlasništvu domaćih tajkuna¹⁵ koji su ciljno ušli u sve to tj. s namerom da kroz manipulacije i transakcije dobro zarade. I država je zadržala vlasništvo nad značajnim površinama poljoprivrednog zemljišta, dok je dosta poljoprivrednih kombinata još u fazi traženja novih vlasnika (Bogdanov, 2009).

Privatizacija zemljišta dovela je do daljeg usitnjavanja poseda na privatnim poljoprivrednim gazdinstvima. To je uslovalo fragmentaciju poljoprivrednih gazdinstava i povećanje broj parcela, gde svako gazdinstvo ima između jedne i deset parcela, a što je rezultat i Zakona o nasleđivanju. Proces privatizacije zemljišta u društvenom vlasništvu još traje, tako da se udeo privatnog vlasništva nad zemljištem kontinuirano povećava (Zekić i sar., 2009).

Objektivne okolnosti u kojima se proces privatizacije dešava ne ide na ruku. Ekonomska kriza kao posledica kolapsa prethodnog sistema, ratnih dešavanja i dr. u kojoj se našla privreda i poljoprivreda, socijalni problemi, nepovoljna poslovna klima i nestabilna politička situacija – ostavile su ozbiljan negativan uticaj na proces privatizacije (Pejanović i sar., 2003).

U poljoprivrednim preduzećima koja su privatizovana, oko 65.000 ljudi je izgubilo posao, što je dodatno usložilo probleme tranzicione ekonomije. Proces privatizacije u poljoprivredi rezultirao je i stranim investicijama, ali su one vrlo skromne. Za razliku od ostalih sektora privrede, poljoprivreda nije atraktivna za strane investitore, jer ne donosi, po pravilu, visoke profitne stope. U strukturi stranih direktnih investicija u Republici Srbiji poljoprivreda učestvuje sa 0,3% u 2012. godini (Jovović i sar., 2014).

Mnoga društvena preduzeća su veštački dovođena do kolapsa, kroz neracionno poslovanje i zaduživanje, kako bi se oborila cena i lakše promenila vlasnička struktura. Bilo je slučajeva kad su se neka preduzeća prodala po izuzetno niskoj ceni, kako bi novi vlasnik što više profitirao.

¹⁵ Gulan (2015) iznosi podatak da su sumnjivi biznismeni i tajkuni u poslednjoj deceniji uz mahinacije i „nameštanje” tendera prigrabili oko 300.000 hektara po ceni od 500 eura po hektaru, zadružne i državne zemlje u AP Vojvodini. Sadašnja cena hektara oranica u AP Vojvodini je oko 15.000 evra, pa je lako izračunati zaradu novopečenih zemljoposjednika.

U cilju privlačenja stranog kapitala Republika Srbija je obezbedila podsticaje za investiranje i poreske olakšice. Radi daljeg razvoja sektora poljoprivrede neophodno je da se proces privatizacije privede kraju, stvori povoljna poslovna klima za pokretanje novih privrednih subjekata u sektoru agrobiznisa, razvije infrastruktura i zakonski okvir upodobi sa savremenim poslovnim okruženjem (Jovović i sar., 2015).

Za uspešan razvoj sektora agrobiznisa neophodna je temeljna rekonstrukcija postojećih institucija, okončanje procesa privatizacije, usavršavanje modela privređivanja, uvođenje ekonomskih mehanizama i evaluacija i prilagođavanje uslovima savremenog tržišnog poslovanja, što znači istraživanje tržišta i odgovor na zahteve potrošača (Ljutić i sar., 2003).

3.5. Stanje sektora poljoprivrede u Republici Srbiji nakon sprovedene tranzicije

Najvažniji indikator razvijenosti sektora poljoprivrede je obim proizvodnje. U našoj analizi, performanse proizvodnje se iskazuju pomoću indikatora kao što su:

- ***uloga poljoprivrede u stvaranju BDP,***
- ***vrednosti i indeksi poljoprivredne proizvodnje,***
- ***sektorske proizvodne količine i***
- ***produktivnost.***

Nepovoljna agrarna struktura (sitan posed sa mnogo parcela), koji je rezultat tranzicionih reformi, jedan je od najvećih problema poljoprivrede Srbije, jer na malim i rascepanim posedima proizvodnja nije rentabilna. Zbog toga je povećanje poseda jedan od prioritarnih zadataka agrarne i ruralne politike (Pejanović i Tica, 2005).

Uloga poljoprivrede u nacionalnoj ekonomiji najbolje se karakteriše procentualnim učešćem u BDP. Udeo poljoprivrede u ukupnom BDP se smanjivao od početka tranzicionog perioda, što je rezultat bržeg povećanja neproizvodnih sektora, uglavnom trgovine (Aničić i sar., 2016).

Tabela 14. Učešće poljoprivrede u BDP zemalja Zapadnog Balkana

ZEMLJE	1992	2000	2007
Albanija	52 %	29 %	21 %
Bosna i Hercegovina	N/A	13 %	9 %
Hrvatska	15 %	8 %	6 %
Crna Gora	N/A	12 %	9 %
Srbija	N/A	21 %	13 %
Makedonija	17 %	12 %	12 %

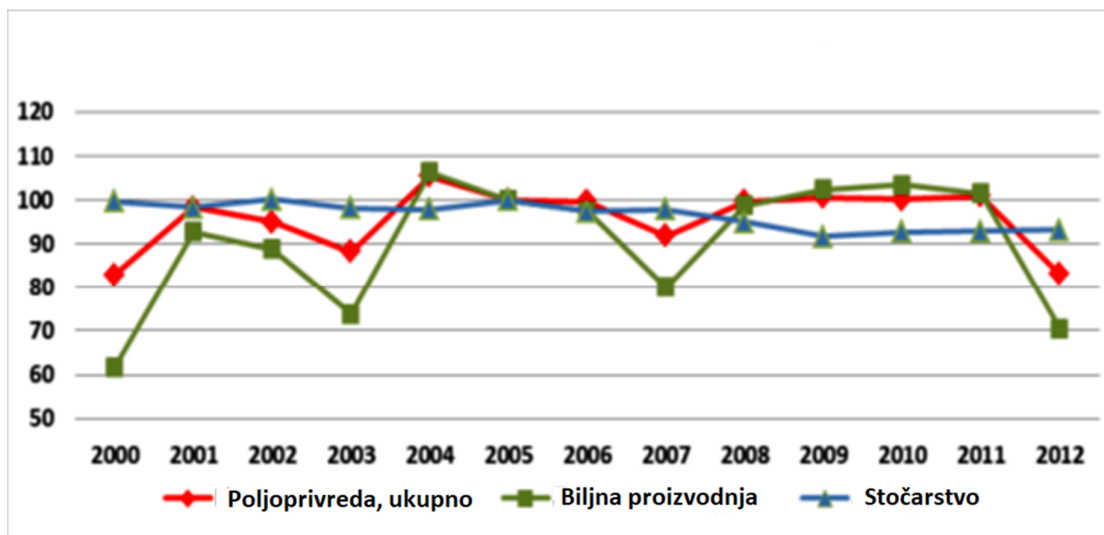
Izvor: World Bank Database, in: Mizik, 2010.

Poljoprivreda je igrala važnu ulogu u smislu stvaranja nacionalnog BDP u Republici Srbiji. Poljoprivredna proizvodnja je 2000. godine činila 21 % BDP, a u 2007. godini 13 % (Tabela 14). Zabeležen je pad učešća poljoprivrede u BDP Republike Srbije. Bosna i Hercegovina, takođe, beleži pad učešća poljoprivrede u ukupnom BDP.

Period od 2005. godine karakterišu pozitivni trendovi u proizvodnji i trgovini voća, naročito jabuka, malina, trešanja i šljiva, a periodično i ostalog voća (breskve, nektarine i kajsije). Proizvodnja povrća ima najviše problema održavanja postojećih nivoa proizvodnje u periodu pre pristupanja EU. U Republici Srbiji je u periodu 2000-2009. godine broj krava smanjen za 28,5 %, ali nivo proizvodnje ostao je konstantan. Ovoje je moglo biti ostvareno zahvaljujući poboljšanu rasnog sastava stoke. Došlo je do tihe poljoprivredne revolucije u poslednjoj deceniji, a kao posledica toga, nešto više od dvadeset godina od ukidanja zemljišnog maksimuma od 10 ha, desetine hiljada poljoprivrednika (uglavnom u Vojvodini) obrađivali su preko 200 ha i stotine drugih je obrađivalo preko 1000 hektara (Živkov, 2013).

Poljoprivredni sektor Republike Srbije je u proces tranzicije ušao sa smanjenim obimom i nepovoljnom proizvodnom strukturom, sa malo kapitalno intenzivnih proizvodnji: stočarstvo, voćarstvo i povrtarstvo, jer u pripremnom periodu mere ekonomske politike nisu bile efikasne (Stanković, 2017). To je rezultovalo sporijim rastom u odnosu na objektivno mogući.

Grafikon 6. Obim poljoprivredne proizvodnje Republike Srbije (2000-2012)

Izvor: Strategija poljoprivrede i ruralnog razvoja RS, 2013

Pored liberalizacije carine i trgovine poljoprivrednih proizvoda i poljoprivrednici će se suočiti sa mnogim drugim promenama, na koje će se morati prilagoditi. Neke od ovih promene su varijacije i povećanje cena hrane, svetska ekonomska kriza, promene u potrošačkim navikama i načinima trgovine, itd. Sa druge strane, neke od njih su lokalne i regionalne; kao što je mogućnost korišćenja pretrpustupne pomoći tj. EU fondova (Živkov, 2013).

Najvažniji uzroci sporijeg rasta poljoprivrede u tranzicionom periodu su (Devetaković i sar., 2009):

- Stalni nepovoljni ekonomski uslovi,
- Nedosledna formulacija i implementacija razvojnog koncepta,
- Dugoročno ograničavanje privatnog biznisa u poljoprivredi,
- Nemarnost za sektor poljoprivrede u ekonomskoj politici,
- Nedostatak konzistentne zemljišne politike,
- Sporo uključivanje u investicije, navodnjavanje i rekultivaciju zemljišta.

Proces privatizacije agroindustrijskih kompleksa nije praćen odgovarajućim procedurama, te je došlo do daljeg opadanja proizvodnje velikih konglomerata, kao proizvodnih nosača u predtranzicionom periodu. Uspešne kompanije bile su prve u privatizaciji, često sa monopolom, kao što je u mlekerskoj industriji, gde

kontrolni više od 60 % domaćih mlekarica investicioni fond "Salford" (Aničić i sar., 2016).

Tabela 15. Kapaciteti poljoprivrede u Republici Srbiji

INDIKATOR	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Poljoprivredno zemljište (ha)	5.105	5.092	5.093	5.097	5.092	5.096	5.092
Obradiva površina (ha)	4.228	4.218	4.222	4.226	4.216	4.211	4.215
Oranice i vrtovi (ha)	3.318	3.299	3.303	3.301	3.295	3.294	3.282
Voćnjaci (ha)	238	240	241	241	240	240	238
Vinogradi (ha)	62	59	58	58	57	56	54
Livade (ha)	610	620	620	626	624	621	641
Pašnjaci (ha)	838	835	833	834	836	845	837
Bare, trstici i ribnjaci (ha)	39	39	38	39	40	40	40
Broj stočnih jedinica	1.632	1.574	1.551	1.516	1.452	1.422	1.437
Ekonomski aktivno stanovništvo u poljoprivredi (udeo u ukupnom ekonomski aktivnom stanovništvu %)	15,3%	14,7%	14,0%	13,4%	12,8%	12,3%	11,7%

Izvor: Vehapi i Šabotić (2015); RZS.

Ukupna poljoprivredna površina u Republici Srbiji je 5.092.000 hektara, što predstavlja 57,6 % ukupne teritorije. Od toga, 4.215.000 ha ili čak 82,8% je površina za kultivaciju, što je iznad evropskih standarda. Oranice i bašte čine 64,5 % ukupne poljoprivredne površine, pašnjaka je 16,4 %, livada 12,6 %, voćnjaci zauzimaju 4,7 %, vinogradi 1,1 % i bare, trstici i ribnjaci čine do 0,8 %. Republika Srbija ima oko 1.437.000 grla stoke ili 28,2 grla na 100 ha poljoprivrednog zemljišta. Pokazatelj o učešću ekonomski aktivne poljoprivredne populacije u ukupnom ekonomski aktivnom stanovništvu od 11,7 % klasifikuje Republiku Srbiju kao jednu od vodećih evropskih zemalja u tom pogledu (Vehapi i Šabotić, 2015). Ipak, i pored postojanja kapaciteta i resursa za proizvodnju beleže se značajne oscilacije i neiskorištenost kapaciteta, tako da je stopa rasta poljoprivredne proizvodnje upitna, često negativna. Na negativna kretanja i slabu efikasnost u poljoprivrednoj proizvodnji ukazuje stopa rasta, koja je tokom celog tranzicionog perioda iznosila u proseku 1,3 %, što je niža vrednost u odnosu na period pre tranzicije (1980-tih godina). Prihvatljive stope uzimaju se one na nivou od od 3,5-4 % nakon sprovedenih tranzicionih reformi (Stanković, 2017).

U kasnijoj fazi tranzicije zbog ispoljenih negativnih efekata i realnog pada dohotka poljoprivrednika, uvedene su ad-hoc cenovne i spoljnotrgovinske

intervencije (minimalne cene, carine i izvozne naknade, intervencijski otkup), radi stabilizovanja poljoprivredne proizvodnje, tržišta i zaštite potrošača i proizvođača (Simonović, 2014).

Poljoprivredu Republike Srbije karakteriše još nepovoljna posedovna struktura, mali posed (prosečan posed 5,4 ha) s puno parcela, što uzrokuje nisku produktivnost i dominantno kanališe njen razvoj (zaostajanje). Dakle, dominiraju sitni proizvođači na malim gazdinstvima. Konkretno, 77,7 % poljoprivrednih gazdinstava ima posed manji od 5 ha, dok samo 8,2 % poljoprivrednih gazdinstava raspolaže sa posedom iznad 10 ha. Očekivalo se da će proces tranzicije rešiti ovaj problem, no od tog berem za sad nema ništa (Vehapi i Šabotić, 2015). Iskustva razvijenih evropskih zemalja pokazuju da samo velika gazdinstva mogu biti konkurentna, imati kvalitetnu proizvodnju i ostvarivati visoku dobit. Pejanović i Tica (2005), ističu tri grupe problema:

- Moderne tehnologije i mašine se ne mogu adekvatno i racionalno koristiti na malim posedima, niti se može ostvariti tehnološki napredak, što je stub savremene poljoprivredne ekonomije;
- Prihodi na malim gazdinstvima ne mogu pratiti trend na nacionalnom nivou, što rezultira napuštanjem ruralnih područja i poljoprivrede;
- Niska produktivnost doprinosi rastućim cenama poljoprivrednih proizvoda i teško se odupreti konkurenciji iz razvijenih zemalja.

Niska produktivnost rada je pokazatelj neefikasnosti privrede tokom tranzicionog perioda. Ukupan BDP Republike Srbije 2011-2009 godine rastao je po stopi 4,4 %, poljoprivrede 2,8 % i industrije 0,5 %. Produktivnost rada je bila niža od visine i tempa rasta prosečnih ličnih dohodaka (Savić, 2010, str. 319).

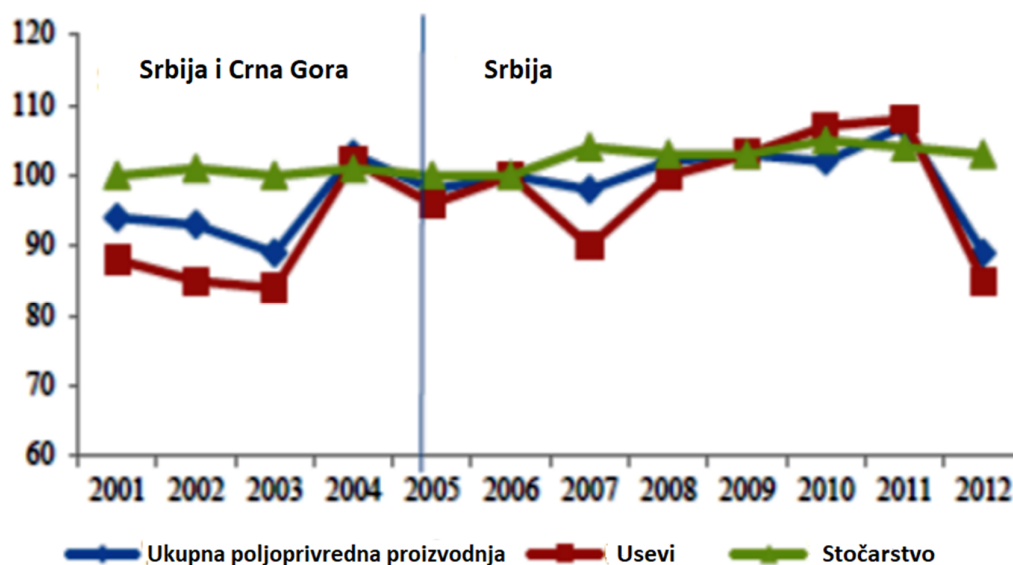
Tabela 16. Stope rasta BDP, RLD i prosečnih neto zarada u Republici Srbiji (2002 – 2012 god.)

	2002.	2007.	2008.	2009.	2010.	2011.	2012.
BDP	3,6	7,1	6,0	-2,6	2,0	1,6	-1,5
RLD, %	30,1	14,7	4,8	0,5	1,3	0,0	-5,6
NLD EVR	151	348	400	338	331	373	388

Izvor: Novaković, 2015.

Tokom intenzivne tranzicije poljoprivrede, posle 2000. godine, došlo je do određenog povećanja proizvodnje uz povremene oscilacije. Stočarska proizvodnja je imala nešto čvršću stabilnost, dok je proizvodnja useva zabeležila svoje uspone i padove. Krajem poslednje decenije XXI veka, prethodno dominantna stočarska proizvodnja gubi svoju poziciju u korist ratarske proizvodnje, što se posebno manifestovalo u govedarskoj proizvodnji, gde je pad bio značajan (Nikolić i sar., 2017). Poslednjih godina situacija u stočarskoj proizvodnji je nešto bolja, a agrarna politika nastoji u većoj meri pomoći putem subvencija.

Grafikon 7. Indeksi poljoprivredne proizvodnje u Republici Srbiji (2001-2012)
(2004-2006 =100)

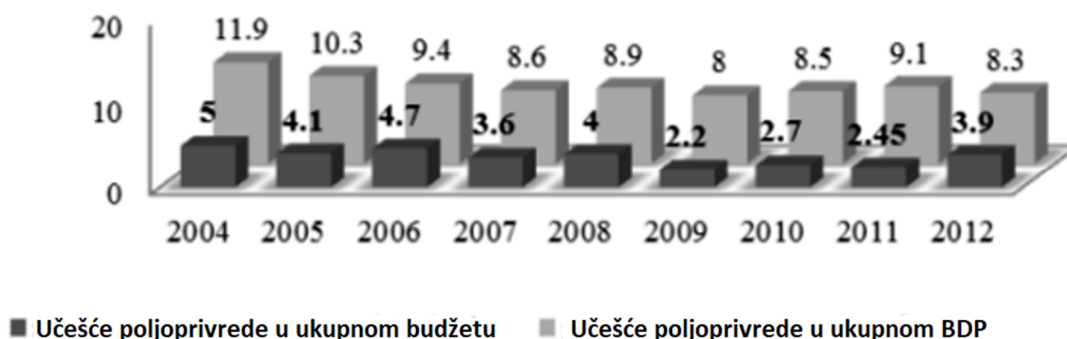
Izvor: FAOSTAT, in: Nikolić i sar. (2017)

Agrarna politika nije u funkciji povećanja poseda već je karakteriše nestabilnost, nedoslednost, mali agrarni budžet, nemoć (jak uticaj trgovačkih lobija i ostalih interesnih grupacija), minimalna zaštita domaćeg tržišta i nedostatak finansijske podrške, koja ionako nije vezana za strukturalna prilagođavanja. U I fazi druge etape tranzicije (2001-2003), agrarna politika je bila usmerena ka merama cenovne podrške određenim kulturama (soja, suncokret, šećerna repa i pšenica). U II fazi (2004-2006) mere cenovne podrške su ukinute, te se podrška daje investicijama i ruralnom razvoju. III fazu (2007-2011) karakterišu podsticaji, odnosno plaćanja po kultivisanoj površini i grlu stoke. IV faza (2012-2015) je prelaz sa subvencija po hektaru na subvencije po proizvodu u pogledu količine,

što nije u skladu sa Zajedničkom agrarnom politikom Evropske unije (ZAP EU) (Vehapi i Šabotić, 2015). V fazu (2015-danas) karakteriše značajno smanjenje podrške biljnoj proizvodnji, povećanje podsticaja za stočarsku proizvodnju i investicije u ruralnim područjima, te postepeno prilagođavanje ZAP EU, odnosno podrška projektima u ruralnim područjima i plaćanja po ha i grlu. Subvencije za poljoprivredna gazdinstva su ograničene na 20 ha zemljišnog poseda, čime se želelo staviti u nešto povoljniji položaj manja i gazdinstva srednje veličine.

Kreatori agrarne politike stalno traže i nude rešenja, koja nisu u funkciji rešavanja strukturnih problema poljoprivrede, što za rezultat ima ograničavanje njenog dinamičnijeg razvoja, za kog postoje prirodni i humani resursi i uslovi. Jedan od najvećih problema sa kojima se suočava poljoprivreda Srbije je skroman poljoprivredni budžet, koji je u poslednjoj deceniji na nivou oko 4 % ukupnog budžeta. Skroman budžet ne može biti u funkciji povećanja konkurentnosti poljoprivrednih proizvođača, te poljoprivreda trpi veliki gubitak. Imajući u vidu nivo subvencija koje dobijaju evropski poljoprivrednici, jasno je zašto se konkurentnost ne može održati.

Grafikon 8. Učešće agrarnog u ukupnom budžetu u Republici Srbiji

Izvor: Vehapi i Šabotić, 2015.

Udeo poljoprivrede u spoljnotrgovinskom bilansu je veoma veliki i važan za Republiku Srbiju, izvoz je 23 %, a uvoz oko 8 %, sa visokim pokrivenošću uvoza izvozom (Aničić i sar., 2016).

Za uspešno funkcionisanje i razvoj poljoprivrede u tržišnom modelu privređivanja od ključnog značaja su (Pejanović i sar., 2007):

-
- utemeljenje poljoprivredne savetodavne službe čiji bi zadatak, između ostalog, bio usmeravanje strukture proizvodnje na bazi realnih projekcija tražnje (bilansi hrane za domaće potrebe i izvoz);
 - bolja organizacija snabdevanja inputima;
 - uspostavljanje pariteta cena inputa i outputa, posebno za strateške proizvode;
 - obrazovanje proizvođača i menadžera u agrobiznisu;
 - marketing orijentacija;
 - povećanje agrarnog budžeta u funkciji razvoja poljoprivrede i ruralnih područja.

4. TRANZICIJA POLJOPRIVREDE U BIH I NJENI EFEKTI

4.1. Karakteristike procesa tranzicije poljoprivrede u BiH

Dejtonski mirovni sporazum uspostavio je osnovne parametre procesa tranzicije u BiH. To uključuje uspostavljanje tržišne ekonomije sa jedinstvenim tržištem BiH. Ovo se odražava u sledećem: sloboda kretanja ljudi, kapitala, roba i usluga (član 1 Ustava); jedinstvenu valutu i jedinstvenu monetarnu politiku (član 7 Ustava); centralizovana spoljnotrgovinska politika (član 3 Ustava); centralno-carinska politika (član 3. Ustava); centralizovani platni bilans (Član 3. Ustava) (Tomaš, 2013).

Tranzicija poljoprivrede u BiH odnosi se na: liberalizaciju tržišta, restrukturiranje poljoprivrednih gazdinstava i privatizaciju državnih preduzeća u agroprivredi. Poljoprivreda u BiH čini najslabiju kariku tranzicionog procesa, jer je u pitanju značajan pad obima proizvodnje. Privatizacijom nisu sasvim rešeni imovinsko pravni odnosi, odnosno nije izvršena dosledna individualizacija imovinskih prava, koja je trebala iznedriti nove vlasnike i uvesti sistem korporativnog upravljanja. Liberalizacija tržišta produbila je recesioni pad, a tome je doprineo i nizak prihod, migracije selo-grad (pražnjenje sela), nedostatak kvalitetne saobraćajne infrastrukture koja bi povezivala s tržištima, izostanak poslovnog povezivanja poljoprivrednika (horizontalna i vertikalna integracija) (Hodžić, 2007).

Slaba imovinska prava i nefunkcionišuće institucije¹⁶ podstiču neformalne transakcije i ograničavaju razvoj tržišta poljoprivrednog zemljišta, što dodatno otežava napore ka pospešivanju menadžmenta zemljištem. Veliki deo zemljišta u BiH i danas se ne koristi, upravo iz razloga neresavanja imovinsko pravnog

¹⁶ Tranzicija, privatizacija i liberalizacija nacionalne ekonomije kada institucije sistema nisu formirane stvara dobre preduslove za kriminal, korupciju i prodaju nacionalnog bogatstva po nerealno niskim cenama (Simonović, 2014).

statusa. Ono se prodaje, nasleđuje i deli, a da o tom nema zvanične evidencije, što je prepreka organizaciji savremene poljoprivredne proizvodnje. Oko 40 % poljoprivrednog zemljišta se ne koristi, zbog navedenog razloga, a tu su i drugi razlozi npr. mine iz prethodnog rata, raseljenost vlasnika zemljišta i dr. (Nikšić, 2010).

Izložena snažnim pritiscima, a opet uz pomoć međunarodne zajednice, BiH se opredelila za razvoj savremenih tržišnih institucija, privatizaciju i zaštitu vlasništva, kao i izvršenje ugovornih obaveza. Cilj je bio da se ubrza kretanje ka tržišnoj ekonomiji kroz (Tomaš, 2013):

- uspostavljanje stimulativnog poslovnog okruženja,
- privatizaciju državnog kapitala u preduzećima i bankama,
- razvoj disciplinovanog i konkurentnog finansijskog sektora i
- liberalna tržišta i otvaranja za ekonomsku saradnju i integracije.

BiH je ostvarila određeni napredak na svim poljima u protekle 2 decenije. Međutim, napredak je daleko ispod očekivanja građana i njihovih stvarnih potreba. Privredni sektor je u ozbiljnim problemima, nezaposlenost je visoka, cena kapitala je visoka, niska je cena radane snage, BDP je relativno mali¹⁷ i veoma je niska efikasnost korišćenja resursa. Liberalizacija trgovine bez primene odgovarajućih propisa i podsticaja za domaće proizvođače, dodatno je uništila domaću proizvodnju, a precenjenja valuta destimuliše izvoznike, te je uvoz značajno veći od izvoza (Tomaš, 2013). Visoka javna potrošnja, kao i javni dug, uz smanjenje direktnih stranih investicija dodatno otežavaju situaciju. Sve to utiče da je BiH po stopi siromaštva među prvima u Evropi, a male su šanse da se za kratko vreme takvo stanje promeni¹⁸.

Rasprave o tranziciji u BiH idu u pravcu da (Stojanov, 1995):

- je proces privatizacije trebalo sprovesti tek nakon restrukturiranja domaćih preduzeća;

¹⁷ BDP po glavi stanovnika iznosio je 4.670 dolara u 2015. godini sa ukupnim nominalnim BDP od približno 18,5 milijardi dolara (U.S. Commercial Service, 2017).

¹⁸ Prema procenama Svetske banke za 2011. godinu, 18 % stanovništva BiH je ispod linije siromaštva (manje od 2,5 US \$ dnevno), a čak 48 % stanovništva je na ivici siromaštva (između 2,5 i 5 US \$ dnevno) (Tomaš, 2013).

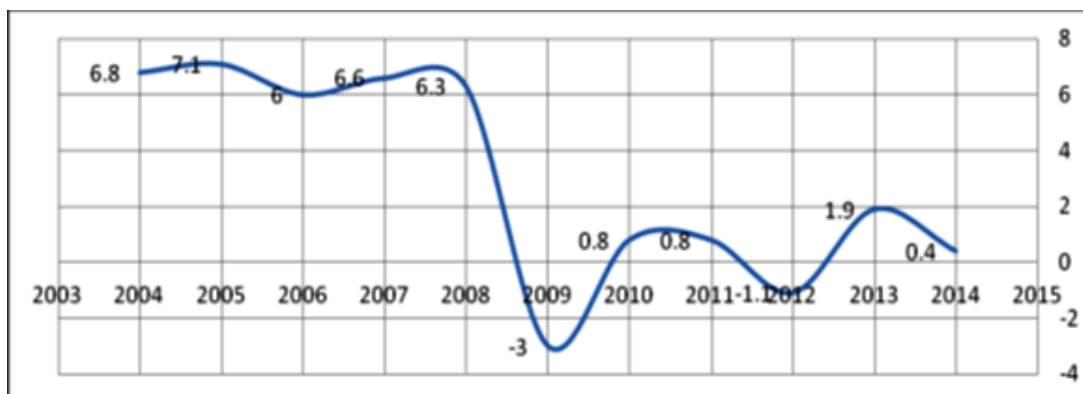
- su velika preduzeća trebala dobiti podršku države, jer je veći negativan efekat povećanje armije nezaposlenih;
- da su preduzeća trebala dobiti određena sredstva;
- da su mala i srednja preduzeća trebala biti privatizovana po posebnom modelu uz podsticaje;
- su preduzeća koja nisu privatizovana mogla to uraditi putem lizinga, konsaltinga ili eksternog menadžmenta ili pak emisijom akcija koje bi radnici kupili.

Ekonomska politika u tranzicionom periodu u BiH je podbacila, što se može oceniti kroz (Mandić, 2016):

- spor i nedovoljan privredni razvoj,
- vrlo nizak BDP,
- porast javnog duga zbog slabih performansi realnog sektora,
- mali obim stranih direktnih investicija,
- negativan spoljnotrgovinski bilans,
- rast nezaposlenosti usled izostanka novih investicija.

Prikažemo nekoliko bitnih makroekonomskih indikatora, koji najbolje odlikavaju stanje ekonomije BiH u tranzicionom periodu. Neoliberalna doktrina u ekonomskoj politici BiH nije dala očekivane efekte. BDP je rastao sve do svetske ekonomske krize, kada postaje negativan, oporavak dugo traje i dan danas.

Grafikon 9. Stopa rasta BDP u BiH (%) u periodu 2004-2014. god.

Izvor: Mandić, 2016

BiH kroz tranzicioni period beleži veoma visoku stopu nezaposlenosti i to stalno iznad 30 %, odnosno pad nezaposlenosti je realizovan, ali nedovoljno.

Stopa rasta industrijske proizvodnje veoma oscilira po godinama, od -5,2 % (2012) do 10 % (2007). Priliv stranih investicija korespondira sa prethodnim indikatorima, npr. u 2007. godini strane direktne investicije iznose 1.329.000.000,00 KM, da bi s pojavom svetske ekonomske krize 2008. godine pale na 648.000 KM (Mandić, 2016).

Dodatno otežavajuće stanje u sektoru poljoprivrede BiH je i zbog nepostojanja Ministarstva za poljoprivredu, nekonzistentne agrarne politike (ad hoc rešenja), nesređenog zemljišnog katastra, nema jedinstvene statističke baze, itd. (Hodžić, 2007). Optimizam uliva usvajanje državne Strategije ruralnog razvoja, da će se ova oblast u bliskoj budućnosti urediti i pripremiti za integraciju u Evropsku uniju.

Tranzicija poljoprivrednog sektora u BiH nije rezultovala višim poljoprivrednim prinosima, niti je zabeležen rast produktivnosti rada u poljoprivredi (Nikšić, 2010). U poređenju sa zemljama EU prinosi u poljoprivredi BiH niži su za više od 3 puta, a tu tendenciju ispoljava i produktivnost radne snage.

Zaposlenost u sektoru poljoprivrede i dalje apsorbuje veliki broj radno aktivnog stanovništva. Prema jednom istraživanju iz 2008. godine, na poljoprivredni sektor u BiH otpada čak 20,6 % ukupne zaposlenosti (Nikšić, 2010).

U Bosni i Hercegovini stanje poljoprivrede je veoma loše, te proizvodno ekonomski pokazatelji govore više u prilog nazadovanja sektora poljoprivrede nego njegovog razvoja, koji je preko potreban. Sitan posed (2-3 ha) sa 8 do 10 parcela onemogućava svaki ozbiljniji napor ka podsticanju osnovnog cilja - razvoja poljoprivrede. Povećanje poseda i rešavanje problema vlasništva nad zemljištem otežano je i zbog uništavanja dokumenta, tokom prethodnog rata, a ne može se doći ni do podataka o prethodnom vlasništvu nad državnim zemljištem. Mine još uvek predstavljaju važnu pretnju širom zemlje. Kao rezultat svih ovih faktora, obrađuje se samo oko 50 % obradivog zemljišta u BiH (Hanson i sar., 2007). No međutim, poljoprivreda u BiH obezbeđuje velikom broju ljudi osnovnu egzistenciju. Bilo koja podrška, pa i ona kroz formiranje funkcionalnih poljoprivrednih zadruga bila bi od koristi, kako za poljoprivrednike, tako i za državu.

Bosna i Hercegovina je pre rata tradicionalno bila neto izvoznik stočnih proizvoda, vina, voća i povrća. Međutim, posle rata, aktivnosti izvoza poljoprivrede su izostale, a povećale se značajno uvozne aktivnosti, zbog proizvodnih problema. Godine 2001. uvezeno je 25 % poljoprivredno-prehrambenih proizvoda dok je izvezeno samo 0,5 %. Iste godine poljoprivredna proizvodnja bilo je na nivou od 70 % predratnog nivoa 1989-1991 (Csaki i Zuschlag, 2004).

Poljoprivreda BiH ostaje uglavnom u privatnim rukama, farme su male i neefikasne, a država ostaje neto uvoznik hrane. U 2016. godini, uvoz poljoprivredno-prehrambenih proizvoda iznosio je 1,67 milijardi \$, dok je izvoz u vrednosti od 551 miliona \$. Poljoprivredni proizvodi predstavljaju samo oko 7 % izvoza, ali čine 18 % od ukupnog uvoza (U.S. Commercial Service, 2017).

Prema uglednim svetskim institucijama, BiH se ocenjuje po više kriterijuma, kao najgora zemlja u regionu, što nedvosmisleno potvrđuje njenu neuspešnu, sporu i veoma skupu tranziciju. Novi ciklus reformi treba da se sprovede u BiH da se ona razvije, a to podrazumeva slobodu preduzetništva, pravnu sigurnost u poslovanju, jedinstvenu makroekonomsku politiku i institucionalni okvir i sinhronizovanu ekonomsku politiku.

Sektor poljoprivrede u BiH ostvaruje spor napredak kad su u pitanju strukturne reforme, što je posledica kašnjenja reformi i nepripremljenosti ovog sektora za liberalizaciju i bescarinske sporazume, kao što su CEFTA¹⁹ i Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju EU²⁰. Domaći poljoprivrednici ne mogu se nositi s konkurencijom, ne samo iz zemalja EU, već i iz zemalja okruženja. Za popravku stanja u poljoprivrednom sektoru Bosne i Hercegovine potrebno je sprovesti niz mera, među kojima su značajne rejonizacija, kao metoda prostornog planiranja i

¹⁹ CEFTA – Centralno evropsko udruženje za slobodnu trgovinu, kojoj je BiH pristupila krajem 2006. godine, s ciljem uspostavljanja slobodne trgovine između zemalja članica. Sporazumom se ukidaju količinska ograničenja, izvozne carine, onemogućava se uvođenje novih carina i eliminišu se carinske takse.

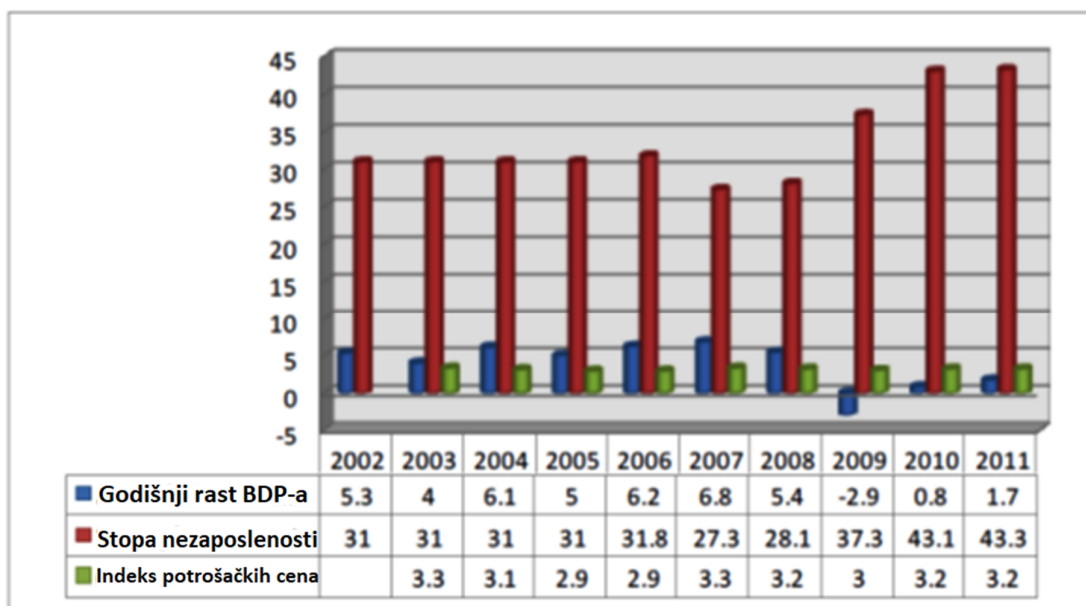
²⁰ Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju (SSP) je ujedno i trgovinski sporazum, jer predviđa da će BiH postepeno za neke proizvode, davati carinske ustupke do potpune liberalizacije tržišta. Ovaj Sporazum, obavezuje BiH na ukidanje carinskih stopa za primarne poljoprivredne proizvode, kao i na vino, ribu i ribarske proizvode. Carine na prerađene poljoprivredne proizvode iz EU će se zadržati, smanjiti i ukuniti, dok se carinske stope EU na iste proizvode iz BiH spuštaju na nulu.

razvoja poljoprivrednog sektora, a s druge strane, percipiranje poljoprivrede kao važne privredne delatnosti, posebno u periodu integracije BiH u Evropsku uniju (Hodžić, 2007).

4.2. Stanje sektora poljoprivrede u Bosni i Hercegovini tokom i nakon tranzicije

Sektor poljoprivrede u BiH predstavlja mali, ali važan deo privrede zemlje. Iako je zabeležen rast ovog sektora tokom tranzicionog perioda, on je značajno niži u poređenju sa ukupnim ekonomskim rastom. BDP poljoprivrede je od 2000. do 2007. godine u proseku rastao po stopi od 0,8 % godišnje, dok je ukupan BDP rasto po stopi od 5,4 % (Nikšić, 2010).

Grafikon 10. Stope rasta BDP u BiH kao pokazatelj ekonomske aktivnosti

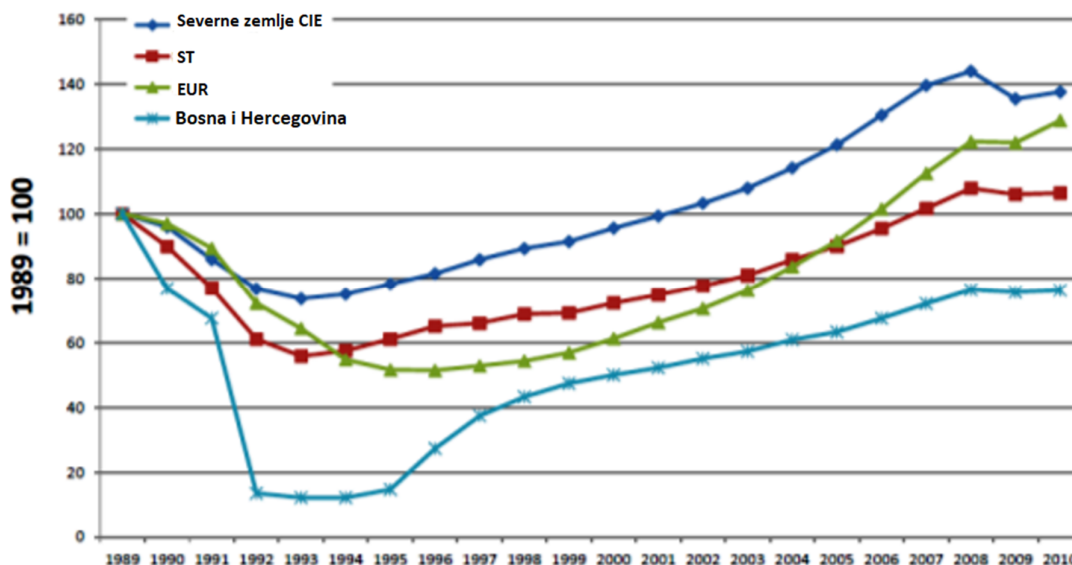
Izvor: Halilović, 2013.

Prikazani nivo rasta BDP je sumnjiv ili precenjen tj. verovatno ne odslikava pravo stanje ekonomije. Bosna i Hercegovina je ocenjena kao jedna od najkorumpiranijih zemalja u Evropi. Najviša vrednost za CPI je 10; kako se vidi u tabeli, BiH ima u prosjeku vrednost 3 što ju stavlja na neželjeno mesto za

potencijalne investitore. Stopa nezaposlenosti je visoka i raste iz godine u godinu (Halilović, 2013).

Ekonomija BiH je znatno ispod veličine pre procesa tranzicije. BDP u 2010. godini je oko 84 % od BDP iz 1989. godine. Možda nijedna druga ekonomija u tranziciji nije imala uporedivu količinu kolapsa ekonomskog outputa početkom tranzicionih godina kao BiH (USAID, 2011).

Grafikon 11. BDP u BiH kao % u odnosu na 1989. godinu

Izvor: Transition Report, in: USAID, 2011.

Zadnjih dvadeset godina poljoprivredu Bosne i Hercegovine karakteriše tranzicija od socijalističke planske u kapitalističku tržišnu privredu i obnova od posledica ratnih dešavanja. Površina poljoprivrednog zemljišta u BiH se smanjivala, kao i procenat njegove obrađenosti, što je nepovoljno za dalji razvoj sektora poljoprivrede. Prinosi poljoprivrednih kultura beleže rast, ali to u nekim proizvodnjama nije dovoljno da nadoknadi smanjenje površina. Stočarska proizvodnja opada ili stagnira, a samo broj živine beleži trend rasta. Tranzicija poljoprivrede BiH imala je zadatak da modernizuje ovaj sektor u tehnološkom smislu, organizacijski i marketinški da se uklopi u savremene trendove poslovanja – uključivanje u regionalne i svetske trgovinske tokove (Vaško i Mirjanić, 2013). Sa ove vremenske distance ne može se reći da se u tom i uspelo. Stanje sektora poljoprivrede je prilično kompleksno.

Poljoprivreda BiH od kraja građanskog rata ima tendenciju da bude izdržavana, a ne tržišno orijentisana. Sektor poljoprivrede i agro-prerada ne zadovoljavaju prehrambene potrebe u BiH. BiH je zaključila tri sporazuma o slobodnoj trgovini sa CEFTA (na snazi od 2009. godine), sa Turskom (od 2003. godine) i EU (od 2008. godine prema Privremenom sporazumu o trgovini i trgovinskim pitanjima).

BiH se suočava s velikim izazovima, s obzirom da je uključena u integracijske procese sa EU (Privremeni Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju), na regionalnom nivou je članica CEFTA grupacije, dok je na multilateralnom nivou u procesu potpisivanja pristupanja Svetskoj trgovinskoj organizaciji (Hodžić, 2007). Ovi izazovi su utoliko veći, jer će neminovno doći do daljeg pada cena poljoprivredno-prehrambenih proizvoda, pojačaće se konkurencija, na koju domaći poljoprivrednici nisu spremni. Naravno, pozitivno je to što će se podstaći izvoz, a negativno to što uvozne barijere praktično nestaju.

Tabela 17. Stope rasta inflacije i investicija u BiH

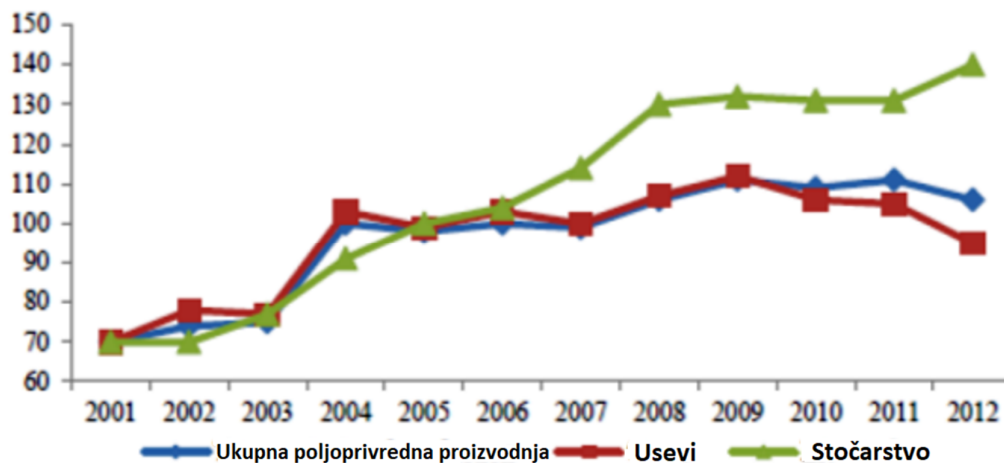
	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Stopa inflacije (%)	6.1	1.5	7.4	-0.4	2.2	3.7
Investicije (kao % BDP)	6.2	13.6	5.3	1.4	1.4	2.4

Izvor: Halilović, 2013.

Visoka stopa nezaposlenosti, visoka inflacija, kao i obeshrabrujuća klima za strane direktne investicije jesu posledice iskrivljenih zakona i ustava koji nastavljaju da služe delimičnim interesima prvobitnih činilaca neizvesnosti u budućnosti razvoja Bosne i Hercegovine.

Ukupna vrednost poljoprivredne proizvodnje imala je trend stalnog rasta, gde je rast stočarske proizvodnje bio prilično brži, a proizvodnja useva mnogo se razlikovala (Nikolić i sar., 2017).

Grafikon 12. Indeksi poljoprivredne proizvodnje Bosni i Hercegovini
 (2001-2012) (2004-2006 =100)

Izvor: FAOSTAT in: Nikolić i sar. (2017)

Nedostatak finansijskih sredstava, potrebnih za modernizaciju u svim segmentima poljoprivredne proizvodnje, jeste jedno od glavnih ograničenja u razvoju ovog sektora u BiH (FIPA, 2011).

Tabela 18. Stanje stočnog fonda u BiH (2000-2010)

Stočarstvo/ proizvodi	Units	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Goveda	000 head	462	440	410	440	453	460	515	468	460	458	462
Koze	000 head	98	101	86	81	72	73	76	70	70	71	63
Ovce	000 head	584	608	633	733	893	903	1004	1033	1031	1055	1047
Svinje	000 head	450	483	500	540	595	653	708	535	502	529	590
Pilići	000 head	9000	9700	10400	12000	8626	9540	12300	13800	14000	18 741	21 802
Goveđe meso	000 tonnes	16	14	16	18	19	24	22	24	26	25	25.5
Mleko	000 tonnes	544	525	518	537	601	649	683	747	737	759.2	720
Svinjsko meso	000 tonnes	6	4	6	7	8	9	10	9	9	9.4	12.3
Živinsko meso	000 tonnes	6	6	9	12	16	12	14	20	29	32	36
Ovčije i kozije meso	000 tonnes	1	1	1	2	2	2	2	2	2	1.9	2.5

Izvor: FAOSTAT i Agencija za statistiku BiH, u: FIPA (2011)

Prema statističkim podacima Bosne i Hercegovine (2012. god.), u strukturi poljoprivrednog zemljišta, od ukupno 2.163.000 ha, oranično zemljište zauzima 1.006.000 ha, voćnjaci i vinogradi 109.000 ha, a livade i pašnjaci 1.048.000 ha.

Prosečna veličina zemljišnog poseda od 1,97 ha²¹, sa prosečno 4 parcele, znatno je ispod proseka u EU, pa čak i od susedne Srbije, gde je oko 5,4 ha. U strukturi proizvodnje dominiraju ekstenzivne (žitarice), a stočarska proizvodnja stagnira duže vreme i predstavlja svega 1/3 ukupne poljoprivredne proizvodnje BiH (Bajramović i sar., 2015).

U strukturi gazdinstava u BiH (oko 36 %) dominiraju mala naturalna gazdinstva. Registrovanih gazdinstava na kojima ljudi imaju zasnovan radni odnos, uključujući ona koja se poljoprivrednom bave radi dopune prihoda je oko 13 %. Manje od 1% gazdinstava su komercijalnog tipa, koji imaju savremenu proizvodnju i primenjuju savremena menadžerska i marketinška znanja s ciljem proizvodnje za tržište. Udeo poljoprivrede u BDP-u je u padu i 2012. godine iznosi 8,2%, što je manje nego u Republici Srbiji. Poljoprivredni sektor u BiH ima potencijale, koji ni nakon tranzicionih reformi se ne koriste (Đulić, 2014).

Agrarna politika BiH mora se usresrediti na mala gazdinstva, pogotovo primarne proizvođače, koji su, u odsustvu podsticaja i subvencija, pred gašenjem svojih biznisa ili prinuđeni na ucenjivačke otkupne uslove velikih prerađivača, obično inostranih kompanija (Hodžić, 2007).

²¹Podatak pilot projekta iz 2010. g. o popisu poljoprivrede u BiH, budući da kompletan popis nije urađen od 1960. godine.

5. ZADRUGARSTVO I TRANZICIJA POLJOPRIVREDE U REPUBLICI SRBIJI I BIH

Asocijacije ili udruženja poljoprivrednika jesu najbitniji oblik organizovanja vlasnika porodičnih poljoprivrednih gazdinstava, kao i ostalih subjekata, koji su zainteresovani za unapređivanje razvoja poljoprivrede i sela (Pejčić, 2010). Karakteristika poljoprivrede Republike Srbije i BiH je slaba organizovanost poljoprivrednih proizvođača, kao i nepostojanje ili slabo funkcionisanje stručne savetodavne službe. Iako postoji veliki broj udruženja poljoprivrednika, njihova aktivnost je uglavnom na niskom nivou, a razlozi su različite prirode, često prevladaju lični interesi.

Zadrugarstvo kao oblik poslovnog organizovanja poljoprivrednika je nastalo za vreme kapitalizma, pa se kao svrsishodno nameće pitanje njegove uloge u podsticanju razvoja sektora poljoprivrede danas, nakon što su se desile tranzicione promene (Maričić, 2012).

Zadruge su ključni ekonomski akteri za poboljšanje poslovanja poljoprivrednika, koje rade efikasno u tržišnoj ekonomiji i doprinose poboljšanju prihoda, stvaranju novih radnih mesta, kroz uključivanje malih proizvođača (Rueete, 2014).

Restrukturiranje poljoprivrede ujedno predstavlja dobru mogućnost za pozitivno afirmisanje zadružnog pokreta. Zadruge mogu pomoći da se smanje socijalne i ekonomske razlike (Simonović, 2014) i da se osnaži sektor poljoprivrede, kao što je to u zemljama razvijene Zapadne Evrope.

U Bosni i Hercegovini velike poljoprivredne zadruge su srušene tokom perioda tranzicije i na njihovom mestu su napravljene manje zadruge, koje pokušavaju preživeti u slobodnoj tržišnoj ekonomiji. Nažalost, tržišna ekonomija je za poljoprivrednike i dalje novi koncept, a ove nove zadruge nemaju potrebne setove veština, kako bi osigurale uspeh zadrugarima. Poljoprivrednici su bili članovi zadruga u bivšem sistemu, kada su drugačije poslovale, pa im je, samim tim, kompleksno da prihvate nove modele tržišnog poslovanja. Naravno, i novi

poljoprivrednici koji su silom prilika morali odabrati poljoprivredu kao zanimanje nemaju iskustva ni dovoljno znanja, za unapređenje organizacije proizvodnje i poslovanja zadruga u novom ambijentu (Hanson i sar., 2007).

U FBiH posluje 230 poljoprivrednih zadruga, u kojima je udruženo 12.000 zadrugara i oko 45.000 kooperanata. Najveći broj njih bavi se organizacijom proizvodnje i otkupa poljoprivrednih proizvoda, umjesto nekad dominirajuće prometne funkcije. Zadružni savezi BiH i FBiH susreću se s problemima u poslovanju, od nedostatka kadrova do materijalno-tehničke neopremljenosti, finansijske zavisnosti i nelikvidnosti. Strategija poljoprivrede i ruralnog razvoja FBiH definiše uslove koji će pomoći izdvajanje udruženja, a posebno zadruga, koje posluju na izvornim principima i koje štite i promovišu interese svih aktera, posebno poljoprivrednika u lokalnoj zajednici (Bajramović i sar., 2013).

Početak tranzicionih reformi u Republici Srbiji zatekao je poljoprivredne zadruge u sastavu agroindustrijskih kombinata, kao velikih sistema za proizvodnju hrane koji su bili ponos prošlog sistema. Ni zadruge nije mimoišao princip prisvajanja, te su i one iskazivane kao društvena svojina. Odredbe člana 20 Zakona o zadrugama (iz 1990. godine) određuju da se „prestankom funkcionisanja zadruge imovina, po namirenju poverilaca, raspodeljuje zadrugarima ukoliko statutom nije drugačije uređeno“. Tu je ugrađena usmerenost na zadovoljenje apetita prisvajanja. Zakon je poništio princip zadrugarstva – trajnost interesa zadrugnog organizovanja i poslovanja. Pomenuti, kao i Zakon iz 1996. godine, se u načelu zalažu za vraćanje zadrugne imovine, ali je to samo proklamacija i bez vidljivih efekata sve do danas. Dakle, nema ozbiljnih pokušaja da se zadrugarstvo reafirmiše, kao značajna institucija u funkciji razvoja poljoprivrede (Maričić, 2012).

Ceo tranzicioni period od 2000. godine može se okarakterisati ruiniranjem zadrugnog pokreta, udaljavanjem od zadrugnih principa i tržišne ekonomije (Simonović, 2014).

Veliki broj poljoprivrednika je izgubio poverenje u zadrugarstvo, kao način organizovanja poljoprivrednika, te je to osnovna prepreka razvoju zadrugarstva i poljoprivredne delatnosti u Bosni i Hercegovini, kao i u Srbiji, čemu je uveliko doprinela država svojim intervencijama. Da bi se povratilo poverenje, treba poboljšati sposobnosti menadžera zadruga i rešiti status neuspešnih, odnosno

zadruga u stečaju, lobirati kod određenih institucija, te doneti moderan Zakon o zadrugama, a po ugledu na zemlje u kojima zadrugarstvo predstavljala oslonac razvoja poljoprivrede.

Stanje poljoprivrednog zadrugarstva danas je dosta kompleksno, odnosno nemamo prepoznatljivu zadružnu delatnost ni kada je u pitanju ponuda, niti tražnja za modernim tehnologijama, semenom, zasadima, stočnim fondom, opremom i novim znanjima (Maričić, 2012). Generalno gledano, poljoprivredne zadruge nisu ono šta bi trebale biti, a naravno da ima lepih primera zadružnog poslovanja, što uliva optimizam da će se iznaći mogućnosti da se zadrugarstvo unapredi i podstakne, a sve u funkciji razvoja sektora agrara.

Prisvajanje i otimačina društvene svojine po modelu „ja tebi – ti meni“ više su privlačili zadružna posloводства, nego mogućnost za revitalizaciju zadruga, međuzadružnu saradnju i stvaranje autonomnih poljoprivrednih zadruga. Umesto tog, Zadružni Savez pokreće stvaranje zadružnog preduzeća, koje uglavnom postaje bezuspešno i brzo se gasi. Ako pogledamo da anketa prof. Ševarlića, kao pripremna radnja za izradu Strategije razvoja zadrugarstva, potvrđuje da znatan broj direktora i ne zna zadružne principe, onda je ovakvo ponašanje donekle i opravdano (Maričić, 2012).

Zadruge su sitne i nemoćne organizacije, koje često ostaju po strani i izvan poslovnih tokova, što implicira njihovu neprepoznatljivost i marginalan uticaj na tržištu. Dokle god član zadruge (zadrugar) ne ubere najveću korist od zadruživanja ne može se govoriti o ovim organizacijama kao prosperitetnim.

U Republici Srbiji najznačajnija je asocijacija srpskih poljoprivrednika - koja je osnovana kao udruženje postojećih udruženja u 2008. godini 100 P+ Club, dok u Bosni i Hercegovini postoji Udruženje poljoprivrednika Bosne i Hercegovine i Seljački savez Federacije Bosne i Hercegovine, koji je aktivan u Federaciji Bosne i Hercegovine, a Udruženje poljoprivrednih proizvođača i Stočari Republike Srpske, su aktivni u Republici Srpskoj (Živkov, 2013).

Zadruge i velike poljoprivredne kombinatne su zamenila mala porodična gazdinstva preduzetnički orijentisana, ali i mala i srednja preduzeća kao značajan oblik organizovanja u agrarnom sektoru. Adekvatnom podrškom razvoju

zadugarstva i udruženja poljoprivrednika, lakše bi se mogle sagledati potrebe poljoprivrednika i pružiti svestrana podrška (Pantić, 2015).

U Republici Srbiji Zakon o zadrugama, koji je usvojen 1996. godine, predstavlja glavni pravni okvir za zadruge i reguliše osnivanje, članstvo, registraciju, menadžment i druga pitanja vezana za njihovo poslovanje.

Zadugarstvo kao oblik poslovnog organizovanja u Republici Srbiji, u prošlom sistemu, a i tokom tranzicionog perioda (poslednje 3 decenije) nije postalo faktor unapređenja poljoprivredne proizvodnje, nego je i ono žrtva tranzicionih promena (Maričić, 2012).

U Bosni i Hercegovini, zbog specifične političke situacije, u oblasti zadugarstva definisana su tri zakona (Živkov, 2013):

- Opšti zakon o zadrugama Bosne i Hercegovine, koji je usvojen 2003. godine i u vezi sa Federacijom Bosne i Hercegovine;
- Zakon o poljoprivrednim zadrugama Republike Srpske, usvojen 2008. godine;
- Zakon o poljoprivrednim zadrugama Brčko Distrikta, usvojen 2002. godine.

Poreski sistemi u Srbiji i Bosni i Hercegovini ne prave razliku između zaduga i drugih preduzeća, na bilo kojoj osnovi. Osnovni razlozi zašto nema više zaduga i zašto je njihov uticaj slab je nespremnost za borbu protiv sive ekonomije, kratki trgovinski lanci, neusklađeno zakonodavstvo, koje nije u skladu sa realnošću i potrebama poljoprivrednika (Živkov, 2013).

Revitalizacija i razvoj zadugarstva, motivacija poljoprivrednika kroz mogućnost ostvarivanja veće koristi (tržišne uštede i bolje zarade kroz zadružno organizovanje), korišćenjem obrazovnih, socijalnih i kulturnih potencijala, može se ostvariti odgovarajućom politikom države, na jednoj, i zadružnog menadžmenta, na drugoj strani (Maričić, 2012). Koncept ruralnog razvoja za kog se deklarativno zaležemo mora profunkcionisati i zadugarstvu dati na značaju, jer je to jedan od načina da se zaustavi depopulacija ruralnih područja, obezbedi razvoj poljoprivrede i delatnosti koje se na nju naslanjaju. Zadugarstvo treba afirmisati i kao način življenja i organizacioni segment, koji uključuje poslovnu i socijalnu

dimenziju. Zadružnu imovinu treba vratiti i staviti u funkciju nastanka novih prosperitetnih organizacija, a šta je u interesu i države i poljoprivrednih subjekata.

U 2017. godini pokrenut je projekat obnove zadrugarstva u Republici Srbiji vredan 25 miliona eura, a sa ciljem opstanka i razvoja sela i poljoprivrede, posebno u pasivnim područjima. Intencija je da svako selo ima svoju zadrugu koja će funkcionisati po zadružnim principima i ostvarivati benefite za svoje članove, a time i za društvo u celini. Stručne i naučne organizacije i instituti imaju zadatak da potpomognu revitalizaciju zadrugarstva, uprotivnom slabe efekte možemo očekivati u sektoru poljoprivrede.

Poljoprivrednim zadrugama i dalje je potrebna pomoć u poboljšanju njihovih poslovnih performansi, menadžmenta i marketinga, kako bi se povećala profitabilnost, vratilo poljuljano poverenje i od njih napravile reprezentativne poljoprivredne organizacije u funkciji rasta i razvoja sektora poljoprivrede.

6. EFEKTI TRANZICIJE AGROPRIVREDE

6.1. Opšta ocena efekata tranzicije poljoprivrede

Tranzicija agrarnog sektora u Republici Srbiji je prelaz sa društvene/državne svojine u privatnu svojinu. Nosioци ili snage tranzicione ekonomije jesu mala poljoprivredna porodična gazdinstva, zatim veća poljoprivredna gazdinstva organizovana kao pravna lica, ali i velika poljoprivredna gazdinstva, koja se pretežno nalaze u AP Vojvodini. Ali i pored reformskih procesa, zbog zakonsko-institucionalne prakse značajan deo poljoprivrednog zemljišta ostao je u vlasništvu države (Pantić, 2015).

Osnovni problem naše tranzicije je to što nije bilo pravog kontinuiteta u procesima vlasničke transformacije. Sam proces je usporavan zakonskom regulativom, a povremeno i zaustavljan. Spor proces vlasničke transformacije jedan je od osnovnih uzroka neefikasnosti većine (poljo)privrednih subjekata tokom 1990-ih godina, a i kasnije. Tranziciju (privatizaciju) poljoprivrede karakteriše neefikasnost u kojoj društveni kapital nepovratno i bez kontrole odlazi, visoka stopa nezaposlenosti, siromaštvo, spoljno-trgovinski deficit, pad produktivnosti i konkurentnosti i dr. (Pejanović i sar., 2007).

Otpočinjanje procesa tranzicije pratilo je niz negativnih efekata kao što su pad zaposlenosti i proizvodnje, uz istovremeni rast cena. Istraživanja MMF-a pokazuju da su zemlje koje su kombinovale makroekonomsku stabilizaciju sa strukturnim reformama imale bolje proizvodne efekte u početnim fazama tranzicije, kao i dinamiziranje proizvodnje u narednom periodu (Cvijanović i sar., 2008).

Iako su mogla biti korišćena dragocena iskustva zemalja, koje su pre nas prošle tranziciju i ostvarile značajne efekte u pravcu tržišne ekonomije, nažalost ona nisu korišćena, te tako proces tranzicije je praćen sa negativnim efektima (Zubović i Domazet, 2010).

Opšta je ocena stručnjaka koji se bave ovom problematikom da tranzicione reforme u (poljo)privredi nisu rezultovale očekivanim pozitivnim efektima. U prilog

ovoj konstataciji navodimo: na makro nivou nije došlo do promene relativnog ekonomskog položaja poljoprivrede, na mikro nivou još nije okončan proces restrukturiranja poljoprivrednih subjekata, institucije koje su izgrađene nisu profunkcionisale na način da budu u funkciji razvoja agroprivrede (barem do sada), nekonzistentna i nedovoljno efikasna agrarna politika.

Uzroci nepovoljnih kretanja su (Pejanović i sar, 2007, str. 17):

- Napetosti i udari koji dolaze spolja (politički pritisci),
- Negativan "nasledni faktor" i nepovoljna poslovna klima;
- Neefikasnost i sporost tranzicionih reformi u poljoprivredi, kao i nizak nivo investicija,
- Negativno delovanje prirodnih faktora (ekstremne temperature, suše, poplave itd.)
- Socijalnu raslojavanje u društvu;
- Otpor promenama od strane političkih elita i upravljačkih struktura u državnim /društvenim organizacijama,
- Postojeći vrednosni sistem koji ne prihvata promene,
- Demografski problemi (migracije i pad nataliteta) i dr.

Tranzicija poljoprivrede može se posmatrati preko indikatora (Pejanović i sar., 2007), kao što su:

- Problemi privatizacije poljoprivrednih preduzeća,
- Razvojna nestabilnost i smanjenje obima investicija,
- Pad stočarske proizvodnje;
- Spoljno trgovinska razmena,
- Nepovoljna agrarna struktura i pad produktivnosti,
- Konkurentnost poljoprivrede i poljoprivrednih subjekata,
- Kretanje (ne)zaposlenosti u poljoprivredi,
- Sporost reforme agrarne politike i donošenja novih zakonskih akata.

Tabela 19. Kretanje indeksa obima i strukture poljoprivredne proizvodnje
 Republike Srbije tokom tranzicionog perioda

	1991	1995	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Индекс (претходна година =100)														
Пољопривредна производња	110,0	104,0	87,2	118,6	96,6	92,8	119,5	95,0	99,7	92,0	108,5	101,0	101,1	100,9
Билна производња	140,0	108,0	72,9	150,0	95,8	83,2	143,9	94,1	97,4	82,2	123,3	103,6	101,1	98,2
- ратарство	148,0	112,0	65,5	160,7	95,3	74,2	156,3	98,4	92,9	76,9	129,8	102,4	105,8	95,4
- воћарство	95,0	81,0	100,1	107,0	85,2	164,7	102,8	75,5	126,8	110,7	98,4	108,3	81,1	119,3
- виноградарство	162,0	93,0	178,6	116,6	103,7	114,0	94,3	56,7	140,4	98,3	105,6	115,6	76,5	98,4
Стоочарство	90,0	106,0	94,7	98,6	101,8	98,1	99,6	102,3	97,4	100,4	97,1	96,5	101,1	100,2
Структура (%)	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,1
- билна производња	60,9	50,5	43,5	60,3	48,5	45,9	59,1	47,9	50,0	45,0	55,9	51,8	50,0	49,4
- стоочарство	39,1	49,5	56,5	39,7	51,5	54,1	40,9	52,1	50,0	55,0	44,1	48,2	50,0	50,6

Izvor: Simonović, 2014.

Ciklični pad i rast obima poljoprivredne proizvodnje možemo opravdati tranzicionim reformama (Simonović i sar, 2014).

6.2. Problemi privatizacije poljoprivrednih preduzeća

Cilj privatizacije poljoprivrednih preduzeća je povećanje efikasnosti njihovog poslovanja kroz ulazak strateških investitora u agroprivredu, koji bi osim kapitala uneli znanje i nove tehnologije, profesionalni menadžment i obezbedili nova tržišta. Privatizacija naših agrokombinata, posebno onih iz sektora primarne poljoprivrede, u velikom broju slučajeva, odrađena je na način da smo dobili domaće vlasnike od kojih su mnogi sa "sumnjivim" kapitalom i neiskrenim poslovnim namerama (Pejanović i sar., 2007).

Privatizacija poljoprivrednih preduzeća odvijala se prilično sporo, što je dodatno otežalo njihov ekonomski položaj. Prateći problem privatizacije u našim uslovima je otpor promenama starih upravljačkih struktura, koje su nastojale tako zadržati privilegije, a to su dugo opravdavali mogućnošću ostanka bez posla radnika, odnosno narušavanjem socijalne kohezije.

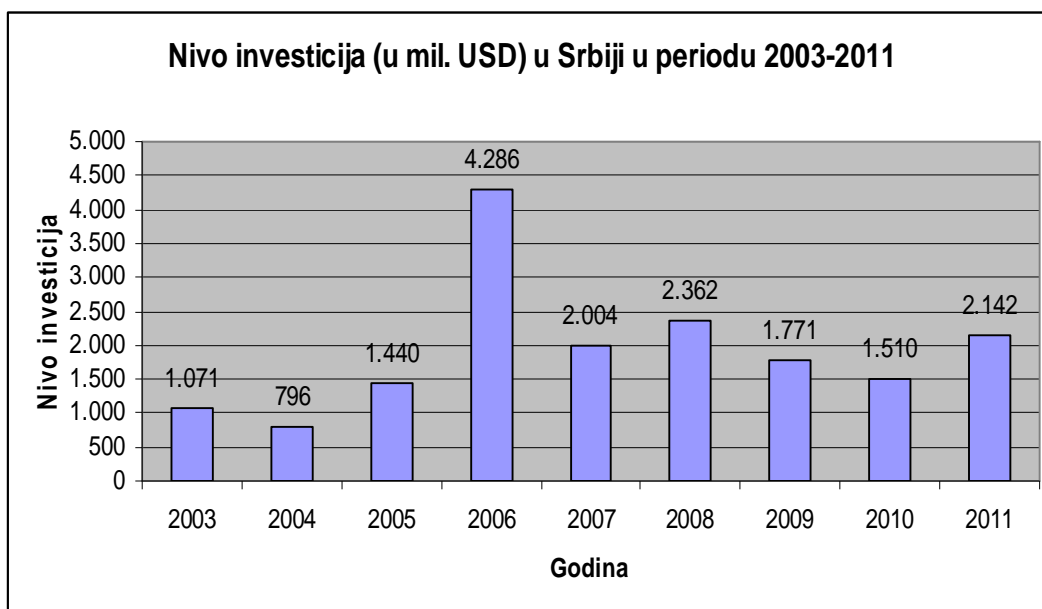
Zakoni o privatizaciji nisu obezbedili ključnu stvar za razvoj (poljo)privrede, a to je privlačenje izvozno orijentisanih stranih direktnih investicija, bilo investiranjem u nove pogone, bilo privatizacijom postojećih preduzeća. Relativno mali priliv stranih investicija rezultat je neizgrađenog poslovnog ambijenta, nestabilne političke klime i pravne nesigurnosti. Naravno, i zloupotrebe su prateći problem svih privatizacija, pa i naših (Pejanović i sar., 2007).

6.3. Razvojna nestabilnost i smanjenje obima investicija

Poljoprivreda tranzicionih država, među kojima su Srbija i BiH, ne može samostalno obezbediti dovoljan i kontinuiran priliv investicija u funkciji razvoja, već se u uslovima sve veće konkurentnosti na globalnom tržištu moraju oslanjati na domaće i strane izvore finansiranja, odnosno investicije.

Srbija i BiH, zbog nedostatka sopstvenog kapitala, menadžerskih znanja, savremene tehnologije, izvoznih kanala i domaće akumulacije rešenja za finansiranje poljoprivrede i njen razvoj treba da traže delom u prilivu stranog kapitala, odnosno stranih direktnih investicija (Božović i Božović, 2011).

Grafikon 13. Nivo investicija (u mil. USD) u Srbiji u periodu 2003-2011

Izvor: Narodna banka Srbije

Zbog ekonomske krize nije došlo do željenog priliva investicija u Republiku Srbiju, a još manje u Bosnu i Hercegovinu. Strani investitori po pravilu biraju da ulože u proizvodnju koja odbacuje viši nivo profita, što nije slučaj s većinom proizvodnji u poljoprivredi.

Nestabilnost u razvoju poljoprivrede posledica je sledećih faktora (Pejanović i sar., 2007):

- Relativno nizak obim investicija,
- Neadekvatne mere agrarne politike,
- Nepovoljni klimatski faktori (nedostatak ili suvišak vode, ekstremne temperature i dr.)

Smanjenje obima investicija posledica je duboke krize u privredi i društvu, ratnih dešavanja na ovim prostorima, ekonomskih sankcija nametnutih od strane UN, NATO bombardovanja, visokih stopa inflacije, nestabilne političke klime. Pored nabrojanih faktora nad na pad investicija uticala je:

- niska akumulativna i reproduktivna sposobnost poljoprivrednih subjekata (nemogućnost samofinansiranja),
- negativni ekonomski pokazatelji poslovanja,
- nerazvijenost finansijskog tržišta, koja se ogleda kroz nedostupnost kredita i nepovoljne uslove kreditiranja poljoprivredne delatnosti (visoke kamatne stope i neodgovarajući 'grace' period),
- skopčanost poljoprivrede s visokim rizicima,
- visoka korupcija itd.

Spor i skroman priliv investicija iz inostranstva bio je rezultat opreznosti i imanja rezervi potencijalnih investitora, kada je u pitanju pravni, politički i ekonomski sistem. Npr., u periodu 2001 – 2005. godine priliv stranih direktnih investicija iznosio je u Rumuniji 12.069 miliona evra, a u Srbiji i Crnoj Gori svega 4.566 miliona evra, što je oko tri puta manje. Napomenimo i to da je oko 2/3 investicija u poljoprivredni sektor Mađarske poreklom iz inostranstva (Pejanović i sar., 2007).

Tabela 20. Strane direktne investicije po zemljama (u milijardama dolara)

Zemlja	2003.	2004.	2005.
ZEMLJE CIE			
Albanija	0.18	0.33	0.26
Belorusija	0.17	0.16	0.31
Bosna i Hercegovina	0.38	0.61	0.30
Bugarska	2.10	3.44	2.22
Češka	2.10	4.97	10.99
Hrvatska	2.13	1.26	1.70
Mađarska	2.14	4.65	6.70
Makedonija	0.09	0.16	0.10
Poljska	4.59	12.87	7.72
Rumunija	2.21	6.52	6.39
Rusija	7.96	15.44	14.60
Slovačka	0.76	1.26	1.91
Slovenija	0.33	0.98	0.50
Srbija i Crna Gora	1.36	0.91	1.45
Ukrajina	1.42	1.71	7.81
ZAPADNOEVROPSKE ZEMLJE			
Austrija	7.14	3.68	8.92
Belgija	33.37	42.04	23.69
Danska	2.59	-10.72	5.31
Francuska	42.50	31.37	63.58
Grčka	1.27	2.10	0.61
Italija	16.41	16.81	19.97
Nemačka	29.20	-15.11	32.66
Španija	25.93	24.76	22.99
Švajcarska	16.50	0.75	5.79
Ujedinjeno Kraljevstvo	16.78	56.21	164.53
REGIONI/VELIKE ZEMLJE			
Jugoistočna Evropa	8.46	13.28	12.44
Evropska Unija (EU-15)	240.57	185.23	387.86
SAD	53.15	122.38	99.44
Japan	6.32	7.82	2.77
Kina (bez Hongkonga)	53.50	60.63	72.41
SVET	557.87	710.75	916.28

Izvor: Pejanović i sar., 2007.

Obim investiranja u 2004. godini, u periodu dinamične tranzicije, iznosio je samo oko 25 % od nivoa ostvarenog u 1990. godini. Najbolji pokazatelj pada investiranja je prosečna stopa za period od 1991. do 2002. godine²², koja je iznosila – 11,4 %. Tehnička struktura investicija nije u funkciji pospešivanja ekonomije proizvodnje, odnosno ostvarivanja boljih proizvodnih efekata. Učešće investicija u BDP Republike Srbije od oko 10 %, za period 2001 - 2004. godina, izuzetno je nisko po međunarodnim standardima. Nakon 2004. godine usledio je porast investicione aktivnosti. Učešće investicija u BDP za 2004. godinu je oko 16 %, ali poljoprivreda delatnost ne prati takav trend investiranja (Pejanović i sar., 2007). I danas je investiciona aktivnost u poljoprivredi na niskom nivou u Srbiji i Bosni i Hercegovini.

Tabela 21. Indikatori industrijske proizvodnje (1990=100)

	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Sve industrije	41	42	45	50	51	40	44
Rudarstvo	73	77	76	81	82	59	64
Proizvodnja	34	35	39	44	46	32	37

Izvor: Savezni zavod za statistiku, u: Bayliss, 2005.

Nakon 2000. godine u Republici Srbiji se menja politička i poslovna klima, kreće se u brze reforme bankarskog sektora i privatizaciju, reforma poreskog sistema (smanjenje poreza na dobit), kao i druge pogodnosti u nameri da se privuku investicije. Udeo privatnog sektora u BDP je povećan na 45 % u 2002. godini, nakon novog zakonodavstva pom kome je izvršena privatizacija u 2001. godini (Bayliss, 2005).

²² Investicije u poljoprivrednu proizvodnju u periodu 1989 - 2001. god. iznosile su svega 37 % obračunate amortizacije, da bi od 1998. god. bile manje od obima iz 1954. godine (Pejanović i sar., 2007).

Tabela 22. Realizovane investicije u poljoprivredi, vodoprivredi i šumarstvu
 (u 000 din)

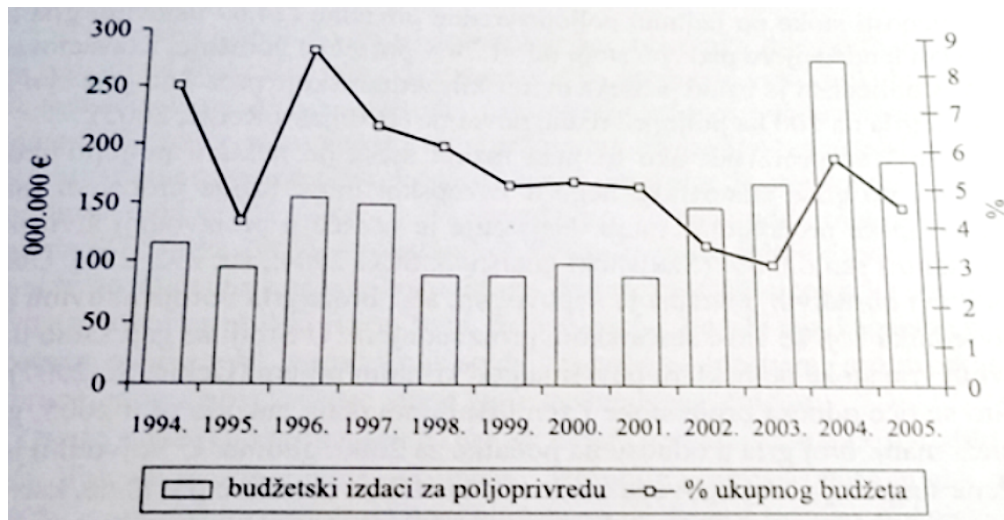
Година	Јединица мере	Република Србија ²⁵⁸
1999.	РСД	738.513,00
	%	100,00
2000.	РСД	1.896.896,00
	%	100,00
2001.	РСД	3.146.845,00
	%	100,00
2002.	РСД	4.947.895,00
	%	100,00
2003.	РСД	3.260.612,00
	%	100,00
2004.	РСД	3.721.166,00
	%	100,00
2005.	РСД	5.028.799,00
	%	100,00
2006.	РСД	13.016.883,00
	%	100,00
2007.	РСД	14.111.462,00
	%	100,00
2008.	РСД	21.099.194,00
	%	100,00
2009.	РСД	12.205.527,00
	%	100,00
2010.	РСД	9.219.328,00
	%	100,00
2011.	РСД	12.211.147,00
	%	100,00

Izvor: Simonović, 2014.

Stope rasta investicija se povećavaju iz godine u godinu, a veliko povećanje je od 2006. godine, što je jasan indikator da su ipak tranzicione reforme generalno gledano donele vidljive pozitivne efekte.

Sumirajući navedeno, pad obima poljoprivredne proizvodnje i pogoršanje njenog ekonomskog položaja je logična posledica. Ni agrarni budžet, kao jedan od oblika investiranja u poljoprivredi, nije uspeo zaustaviti negativan trend u proizvodnji, jer je bio nedovoljan i značajno oscilirao po godinama. Stočarska proizvodnja je doživela najveći pad u procesu tranzicije agrara.

Slika 2. Ukupna budžetska izdvajanja za poljoprivredu (1994 - 2005)

Izvor: Drobac, 2008.

Od konstituisanja agrarnog budžeta 1996. godine njegovo učešće u ukupnom republičkom budžetu stalno je opadalo do 2004. godine, kada počinje njegov rast. EU svoju poljoprivredu stimuliše sa preko 300 evra/ha u proseku, dok je u našim uslovima to nekoliko puta manje. Doduše, bilo je i većih izdvajanja za poljoprivredu u drugoj fazi tranzicije (oko 100 evra/ha), koje je od 2016. godine drastično smanjeno, a sredstva preusmerena na revitalizaciju stočarske proizvodnje, koja je doživela najveći pad u periodu tranzicije.

Tabela 23. Učešće agrarnog budžeta u budžetu Republike Srbije (2007-2016)

Godina	Ukupan budžet Republike Srbije (u mil. din.)	Agrarni budžet Republike Srbije (u mil. din.)	Učešće agrarnog budžeta u ukupnom budžetu RS (%)
2007.	595.517,8	26.095,8	4,4
2008.	695.959,1	32.895,4	4,7
2009.	719.854,1	26.690,4	3,7
2010.	825.884,9	31.577,9	3,8
2011.	824.575,9	33.676,0	4,1
2012.	1.018.633,4	40.876,7	4,0
2013.	1.040.014,3	44.699,5	4,3
2014.	1.110.121,0	45.427,2	4,1
2015.	1.082.988,2	45.308,2	4,2
2016.	1.119.000,00	40.600,00	3,6
PROSEK - UČEŠĆE			4,1

Izvor: Ministarstvo poljoprivrede Republike Srbije

U posmatranom periodu prosečno učešće agrarnog u ukupnom državnom budžetu bilo je ispod 5%, iako je Zakonom o podsticajima u poljoprivredi i ruralnom razvoju određeno da isti ne može da bude manji od 5% budžeta Republike Srbije, počev od 2014. godine (Radović, 2015). Visina agrarnog budžeta oscilirala je po godinama zahvaljujući brojnim faktorima, kao što su: ekonomske prilike u zemlji, neophodnost da se podmire drugi budžetski korisnici, a svakako se ne može reći da je bio odraz stvarnih potreba agrara i ruralnog razvoja (Strategija poljoprivrednog i ruralnog razvoja RS, 2013). Sredstva agrarnog budžeta su nedovoljna, neophodno ih povećati ukoliko se želi razvoj poljoprivrede.

Budući da je podložna uticaju klimatskih i bioloških faktora, koji nisu uvek išli na ruku poljoprivrednicima, poljoprivredna proizvodnja i po tom osnovu oscilira i beleži slabije rezultate.

Agrarni budžet bi trebao više biti razvojni i investicioni i da daje podršku onim proizvodnjama koje nisu razvijene, a za koje postoje pogodni uslovi i resursi, kao što je stočarska proizvodnja.

6.4. Pad stočarske proizvodnje

Srpsko stočarstvo se suočilo sa dvadesetogodišnjom krizom, koja je dovela do pada obima proizvodnje oko 1,5 % svake godine. U poređenju sa 1990. godinom, ukupna proizvodnja mesa bila je niža za 30 % a po određenim sektorima pad je bio: govedina 42%; svinjsko meso 11%; jagnjetina 22% i meso peradi 40%. Ovo je izazvalo značajno smanjivanje nacionalnog tržišta, kao i izvoza, a tome je doprinelo i (FAO & EBRD, 2009):

- privatizacija državnih poljoprivrednih preduzeća,
- nedostatak dugoročnih strategija razvoja stočarstva;
- tehnološka zastarelost i nedovoljno investiranje u prerađivačke kapacitete,
- loše veze između proizvođača stoke i prerađivača,
- odsustvo pozitivnih strukturnih mera politike i kašnjenja u primeni mera redovnih subvencija.

Negativne godišnje stope rasta ostvarene su u gotovo svim granama stočarske proizvodnje. Da bismo ovo pojasnili prikazujemo podatke za AP Vojvodinu.

Tabela 24. Dinamika kretanja stočnog fonda u AP Vojvodini (1996-2005)

Vrsta stoke	Prosečan broj	Interval varijacije		Koeficijent varijacije (%)	Stopa promene (%)
		Min.	Max.		
Goveda	223.457	215.000	232.000	3.22	-0.53
Svinje	1.481.195	1.245.954	1.788.000	13.34	-8.16
Ovce	193.039	140.000	283.000	26.18	-4.43
Živina	7.204.427	5.437.000	8.644.000	12.94	-3.09
Konji	13.376	7.757	20.000	33.16	-9.94
Broj UG	441.484	355.596	457.614	9.08	-1.74

Izvor: Pejanović i sar., 2007.

Broj grla stoke u AP Vojvodini tokom perioda tranzicije (1966 - 2005), pokazuje trend smanjenja i to kod svih stočnih vrsta. Sličan trend je i ako se posmatra na nivou cele zemlje.

Rezultat tranzicionih reformi je takav da se stočarska proizvodnja do danas nije oporavila od pada koji je ostvaren tih tranzicionih godina. Danas možemo konstatovati nedovoljnu zastupljenost stoke po jedinici poljoprivredne površine (24,67 uslovnih grla na 100 ha poljoprivrednih površina), što je ispod proseka evropskih zemalja koje imaju oko 29 uslovnih grla na 100 ha poljoprivredne površine (Pejanović i sar., 2007).

U Republici Srbiji produktivnost u stočarskoj proizvodnji niža je za oko tri puta nego u Evropskoj Uniji (bilo da se posmatra po ha ili glavi stanovnika). Republika Srbija proizvodi skromnih 1,1% ukupne evropske proizvodnje mesa. Odnos broja grla stoke i obradivih površina je nepovoljan, ali i odnos broja grla stoke i broja aktivnih poljoprivrednika - stočara. Relativni pokazatelj - odnos broja grla stoke i obradivih zemljišnih površina u 2005. godini je nepovoljniji u odnosu na 2000. godinu. U AP Vojvodini stagnira govedarska proizvodnja, dok je ovčarska proizvodnja ostvarila povećanje broja grla na 100 ha poljoprivredne površine (Pejanović i sar., 2007).

Izneseni podaci o nesrazmeri između zemljišnih površina i stočnog fonda ukazuje na gajenje niskoproduktivnih rasa i sojeva, naročito u oblasti svinjarske i živinarske proizvodnje. Prinosi mleka u Republici Srbiji manji su za 2-3 puta u poređenju s Evropskom unijom i iznose oko 3 500 litara po muznom grlu/godišnje.

U strukturi potrošnje hrane u Republici Srbiji, samo četvrtinu čine stočarski proizvodi i prerađevine. Razlog tome su niski dohoci *per capita*, pa ishrana stanovništva uključuje više proizvoda biljnog porekla, koji su jeftiniji. Posebno je niska potrošnja ovčijeg i jagnječeg mesa (oko 2 %).

O nerazvijenosti poljoprivrednog sektora u BiH govori učešće stočarske proizvodnje u ukupnoj poljoprivrednoj proizvodnji, koje je ispod 40 % (ACED, 2012).

Demografski problemi (pad nataliteta i odlazak ljudi iz ruralnih područja, posebno iz brdsko-planinskih područja) imali su negativan uticaj na rezultate u stočarskoj proizvodnji. Značajno veće učešće aktivnog poljoprivrednog u ukupnom aktivnom stanovništvu u Republici Srbiji i Bosni i Hercegovini u odnosu na EU, implicira i niži obim proizvodnje, odnosno nižu produktivnost rada u stočarskoj proizvodnji.

Ograničenja ka podizanju produktivnosti u stočarskoj proizvodnji su obradivo zemljište, mehanizacija, radna snaga, objekti, mogućnosti reprodukcije, mogućnosti obezbeđenja stočne hrane i dr. Velika većina poljoprivrednih gazdinstava u Republici Srbiji angažuje samo sopstvenu radnu snagu, značajan deo njih (skoro 100 000) ima samo jednog člana (Zekići sar., 2009).

Niskoproduktivna, neekonomična, nerentabilna, a samim tim i nekonkurentna stočarska proizvodnja na svetskom tržištu, dodatno utiče na njen pad.

Izvoz mesa (osim živinskog) iz Republike Srbije beleži blagi trend rasta, uprkos snažnoj konkurenciji koja dolazi iz Mađarske. Postoje šanse za izvoz na evropsko i svetsko tržište goveđeg, svinjskog, živinskog mesa, nekih vrsta sira, putera, jaja, divljači, i sl. (Pejanović i sar., 2007, str. 24)., ali smo prilično neorganizovani, kako na makro, tako i na mikro nivou. Primera radi, odobrena

kvota za izvoz junećeg mesa u EU (oko 9 000 tona) ne može ni iz bliza da se dostigne, te je ista podmirena tek sa nešto više od 20 % (oko 2 000 tona).

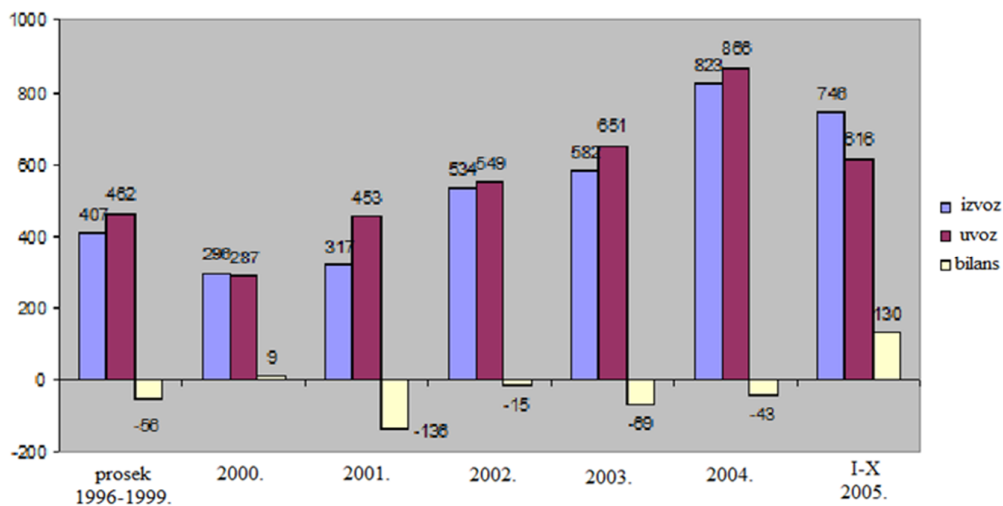
I na kraju, alarmantan je podatak da stočarska proizvodnja u ukupnoj poljoprivredi zauzima samo trećinu, što govori o izrazitoj ekstenzivnosti poljoprivrede i neophodnosti preduzimanja konkretnih mera koje će povećati broj grla stoke, uvesti nove plemenite visokoproduktivne rase.

6.5. Spoljno trgovinska razmena poljoprivredno-prehrambenih proizvoda

Pad investicione aktivnosti uslovio je spoljno-trgovinski deficit poljoprivredno-prehrambenih proizvoda u prvoj fazi tranzicije. Srbija je tek 2005. godine prvi put ostvarila suficit u razmeni poljoprivredno-prehrambenih proizvoda, dok je u Bosni i Hercegovini konstantno prisutan visok deficit.

Udeo agroindustrijskih proizvoda u ukupnom izvozu Srbije povećan je sa 18,2% u 2000. godini na 22,5% u 2009. godini, dok se udeo uvoza smanjio sa 8,2% na 5,7%. Od 2010. uvoz ponovo beleži blagi rast (Simonović, 2014).

Grafikon 14. Uvoz i izvoz poljoprivredno-prehrambenih proizvoda Republike Srbije

Izvor: Pejanović i sar., 2007.

Tabela 25. Uvoz i izvoz poljoprivredno prehrambenih proizvoda –
 Republika Srbija (2000-2011)

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Агрондустријски производи (милиони USD)												
Извоз	283	302	513	548	759	874	1210	1627	1881	1880	2144	2567
Увоз	273	435	524	622	805	726	850	766	1019	913	1085	1298
Салдо	10	-133	-11	-74	-46	24	360	861	862	967	1059	1269
Покривеност извоза увозом (%)	103,7	69,4	97,9	88,1	94,3	120,4	142,4	212,4	184,6	205,9	197,6	197,8
Удео у укупној робној размени у (%)												
Извоз	18,2	17,6	24,7	19,9	21,5	19,7	18,8	18,4	17,1	22,5	21,9	21,8
Увоз	8,2	10,2	9,3	8,3	7,5	6,9	6,5	4,0	4,2	5,7	6,6	6,5

Izvor: Simonović, 2014.

Republika Srbija je neto izvoznik poljoprivredno prehrambenih proizvoda, od 2005. godine ostvaruje konstantan suficit u spoljnotrgovinskoj razmeni, što je povoljno. Doduše, nepovoljno je i dalje što se dominantno izvoze proizvodi niskog stepena finalizacije (primarne sirovine – povrće voće i žitarice), te se tako propušta prilika da se ostvari dodatni devizni priliv po osnovu izvoza prerađevina koje po pravilu generišu viši nivo prihoda i samim tim profita.

Ukupna spoljno trgovinska razmena agrara Republike Srbije sa svetom u 2010. godini iznosila je 3.277,1 miliona USD, od čega je izvoz 2.240,8, a uvoz 1.036,3 miliona USD. Tako je ostvaren suficit od 1.204,5 miliona USD. U odnosu na 2009. godinu, izvoz agrara bio je veći za 15,3%, dok je istovremeno uvoz povećan za 3,4 %. Pokrivenost uvoza izvozom je iznosila 216,2%, dok je u 2009. godini iznosila 193,9 % (Simonović, 2014).

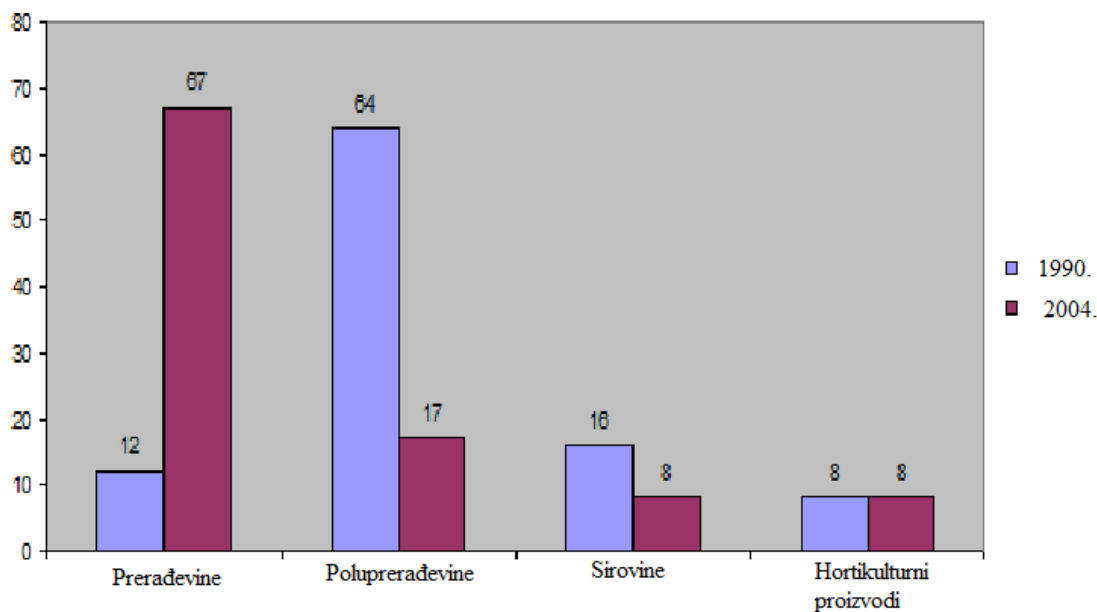
Posebno zabrinjava nepovoljna struktura spoljnotrgovinske razmene agrarnih proizvoda. To podrazumeva da se prevashodno izvoze proizvodi nižeg stepena prerade (sirovine), koji su jeftini i ne obezbeđuju značajan prihod/profit. Na drugoj strani, uvoze se repromaterijali (energenti) i poljoprivredni proizvodi viših faza prerade. To nadalje govori da prehrambena industrija nije konkurentna na svetskom tržištu što povratno determiniše primarnu proizvodnju. Problem je taj što ne možemo ponuditi set diferenciranih poljoprivredno - prehrambenih

proizvoda, niti imamo poznate marke i brendove, koji po pravilu kupcima ulivaju poverenje. Zbog toga, mali broj preduzeća realizuje svoje proizvode na međunarodnom tržištu i to najčešće manji deo svoje ukupne proizvodnje, što govori da je još uvek domaće tržište najvažniji apsorber domaćih proizvoda.

Struktura spoljnotrgovinske razmene poljoprivredno-prehrambenih proizvoda poslednjih godina se popravlja. Veće učešće u izvozu polako zauzimaju proizvodi viših faza prerade. Šećer, malina, kukuruz, pšenica, ulje, višnje, pečurke su najvažniji izvozni proizvodi Republike Srbije. Stočarski proizvodi, kao način finalizacije primarnih sirovina iz biljne proizvodnje, malo su zastupljeni u uvozu (Pejanović i sar., 2007).

Dakle, kada je reč o poljoprivredno-prehrambenim proizvodima može se konstatovati da, i pored navedenih pomaka, Republika Srbija izvozi proizvode sa relativno malim sadržajem tehnologije. Slično je i kod strukture uvoza, s tom razlikom što je udeo proizvoda sa višim sadržajem tehnologije u porastu. Kao razlog niskog učešća tehnologije u strukturi izvoza možemo navesti mala ulaganja u naučna istraživanja i razvoj novih proizvoda.

Grafikon 15. Struktura izvoza poljoprivredno-prehrambenih proizvoda
(presek stanja 1990/2004)

Izvor: Pejanović i sar., 2007.

Republički Zavod za statistiku prikuplja i obrađuje, te dostavlja podatke o veličini i strukturi izvoza poljoprivredno – prehrambenih proizvoda iz naše zemlje (tabela 25).

Tabela 26. Izvoz poljoprivredno – prehrambenih proizvoda iz Republike Srbije za period prve faze tranzicije (2003 – 2005. godine)

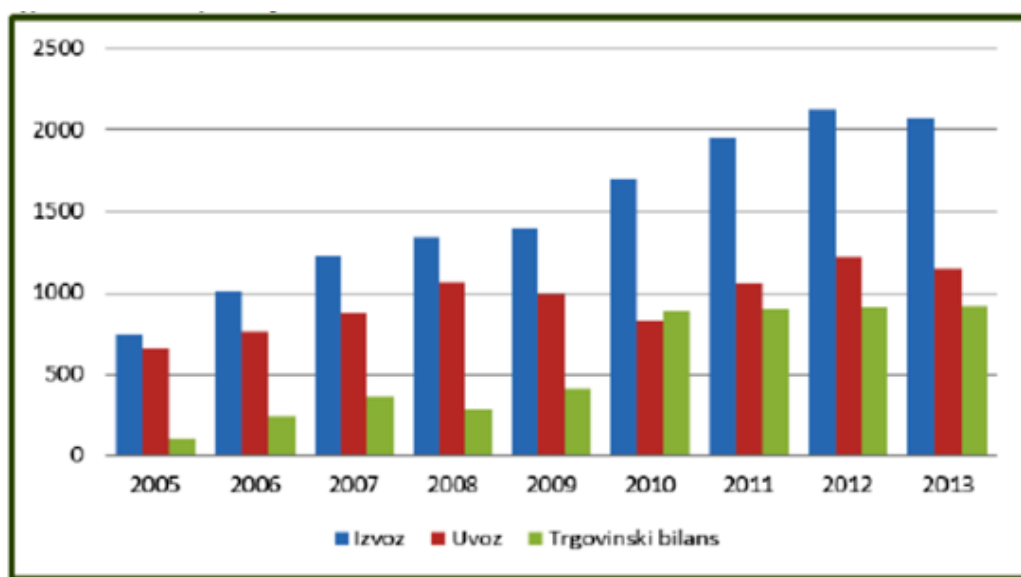
Vrsta	2003.		2004.		2005.	
	vrednost	%	vrednost	%	vrednost	%
Hrana i žive životinje	498.9	100	656.3	100	779.3	100
Žive životinje	4.1	0.8	2.8	0.4	2.4	0.3
Meso i prerađevine od mesa	16.3	3.3	8.6	3.5	33.0	4.2
Mlečni proizvodi i jaja	8.9	1.8	0.8	1.3	11.8	1.5
Ribe i prerađevine	0.6	0.1	0.8	0.1	2.2	0.3
Žitarice i proizvodi	75.9	15.2	106.6	16.2	184.1	23.6
Voće i povrće	227.2	45.5	245.4	37.4	262.5	33.7
Šećer, proizvodi od šećera i med	82.5	16.5	170.6	26.0	175.8	22.6
Kafa, čaj, kakao i začini	35.4	7.1	40.0	6.1	45.6	5.9
Stočna hrana	18.5	3.7	20.8	3.2	18.5	2.4
Razni proizvodi za ishranu	29.4	5.9	37.7	5.7	43.4	5.6

Izvor: Pejanović i sar., 2007.

Pad investicija rezultovao je i padom izvoza poljoprivredno-prehrambenih proizvoda. Sa opadanjem stočarske proizvodnje manje jer mesa, kako za domaće potrebe tako i za izvoz. Proizvodnja mesa u Republici Srbiji u 2004. godini iznosila je skromnih 450.000 tona, što je u poređenju sa periodom neposredno pred

tranziciju 1990. godine manje za 200.000 tona. Pre tranzicionih reformi izvoz iz Republike Srbije je iznosio 50.000 tona mesa u vrednosti od 470 miliona dolara, dok je to danas simbolično. Danas se ne može izvesti ni trećina od odobrene godišnje kvote od 9.975 tona u EU. Pored neorganizovanosti sektora stočarske proizvodnje, razlog je i činjenica što su visoki standardi koje zahtevaju inostrana tržišta, posebno tržište EU, na kom proizvođači još uvek teško mogu da nastupe (Pejanović i sar., 2007).

Grafikon 16. Spoljnotrgovinska razmena poljoprivredno prehrambenih proizvoda (u milionima evra)

Izvor: Bogdanov i Rodić, 2015. (RZS)

Što se tiče spoljnotrgovinske razmene poljoprivredno-prehrambenih proizvoda, možemo konstatovati njen rast u periodu 2005-2013 godina. Posebno je indikativan veći rast izvoza u odnosu na uvoz, što je pozitivno, jer suficit raste. Najveći obim spoljnotrgovinske razmene poljoprivredno prehrambenih proizvoda Republike Srbije sa svetom, ostvaren je 2012. godine (3,35 milijardi evra), a rekordni suficit u 2013. godini (919 miliona €) (Bogdanov i Rodić, 2015). Međutim, ne može se tvrditi da je rast izvoza rezultat samo tranzicionih reformi, odnosno liberalizacije trgovine, već su tu i ostali faktori kao npr. agrarna politika.

Razvoj poljoprivrede BiH prilično je ograničen nepovoljnim spoljnotrgovinskim uslovima. Ulaskom Hrvatske u EU i izlaskom iz CEFTA, BiH je

izgubila tržište vredno 100 miliona evra, što je dodatno pogoršalo spoljnotrgovinski bilans i stanje poljoprivrede (Đulić, 2014).

6.6. Nepovoljna agrarna struktura i pad produktivnosti

Nepovoljna agrarna struktura se negativno odražava na produktivnost rada. Učešće poljoprivrede u stvaranju društvenog bruto proizvoda i nacionalnog dohotka u Republici Srbiji je izuzetno visoko (14,3 % u 2004. godini), što je neuporedivo veće nego u razvijenim zemljama. Učešće poljoprivrede u BDP razvijenih zemalja je neuporedivo manje: 1,7 % u EU (2,3 % u Danskoj, 2,2 % u Francuskoj i Grčkoj, 2,5 % u Irskoj, 2,4 % u Italiji, 2,2 % u Holandiji, 0,6 % u Engleskoj, 1,6 % u SAD, 1,3 % u Japanu, itd.). U tranzicionim zemljama učešće poljoprivrede u BDP je oko 9 % u Hrvatskoj, oko 10 % u Makedoniji, oko 13 % u Rumuniji, itd. (Pejanović i sar., 2007). Ovi podaci pokazuju da se radi o retrogradnom procesu, jer razvijenost neke privrede ne podrazumeva visoko učešće poljoprivrednog BDP. U zemljama u tranziciji poljoprivreda je više zastupljena, jer su industrijski kapaciteti i sektor usluga slabo razvijeni. Još uvek se ne možemo meriti sa razvijenim zemljama, kada je agrarna struktura u pitanju. Kroz ceo period tranzicije opada relativni značaj agrarnog sektora i to je optimistično, ali je to još uvek daleko od privredne strukture razvijenih, kao i zemalja, koje su u relativno kratkom roku brzo završile proces tranzicije.

Poljoprivredno gazdinstvo u Republici Srbiji jedno je od najsitnijih u Evropi, sa 5 ha prosečne veličine i 8 parcela, dok je na nivou EU prosečno gazdinstvo veličine oko 14 ha. Prosečna veličina gazdinstva u republici Srbiji je oko 6 puta manja od prosečnog gazdinstva zemalja Evropske unije. Samo manji broj malih poljoprivrednih gazdinstava (oko 100.000) u Republici Srbiji su komercijalno orijentisana. U strukturi poljoprivredne proizvodnje učešće stočarstva je malo i opada što je, takođe, suprotno trendovima razvijenih agrarnih zemalja. Pored toga, u Republici Srbiji svega 1 % poljoprivrednika obrađuje zemljišni posed iznad 100 ha (Popis poljoprivrede RS, 2012).

Tabela 27. Prosečna veličina gazdinstava

Zemlja	Veličina poseda (u ha)
Evropska unija	17,7
Srbija	5,4
BiH	1,97
Velika Britanija	67,7
Danska	46
Holandija	20
Francuska	42
Luksemburg	45,3

Izvor: EU, Eurostat

Zaustavljanje usitnjavanja poljoprivrednog poseda i parcelizacije obradivih površina, te stvaranje većih poljoprivrednih gazdinstava, smatra se najvećim dostignućem Zajedničke agrarne politike Evropske unije (Zakić i Stojanović, 2003; str. 11-20). Prioritet agrarne politike zemalja koje su prošle ili još uvek prolaze proces tranzicije je da sve pozitivne vrednosti (mere i aktivnosti) Zajedničke agrarne politike EU, nastoji implementirati uz eventualna prilagođavanja. Proces ukрупnjavanja poljoprivrednog poseda predstavlja uslov razvoja savremenog farmerstva i poljoprivrede.

Nepovoljna agrarna struktura (posedovna) uticala je i utiče, sa različitih aspekata na pad produktivnosti. Kako je cilj Republike Srbije ulazak u Evropsku uniju, dakle i posedovna struktura treba da se prilagođava, barem proseku Evropske unije. Posedovna struktura poljoprivrednih gazdinstava u Republici Srbiji, kao jedna od negativnih karakteristika agrarne strukture prikazana je u tabeli.

Tabela 28. Posedovna struktura poljoprivrednih gazdinstava
u Republici Srbiji

Bez zemljišta	do 1 ha	1 – 2 ha	2 – 5 ha	5 - 10 ha	10 – 20 ha	20 -30 ha	30 -50 ha	50 -100 ha	Iznad 100 ha	Σ
10 107	174 567	123 719	182 489	89 083	32 313	7 677	5 352	4 394	1 851	631 552
-	91 837	181 785	596 052	617 281	435 499	185 846	203 666	314 096	811 362	3 437 423
1,60 %	27,64 %	19,59 %	28,90 %	14,10 %	5,12 %	1,22 %	0,85 %	0,70 %	0,29 %	100,00

Izvor: Popis poljoprivrede u Republici Srbiji (2012)

Podaci pokazuju da više od 3/4 poljoprivrednih gazdinstava raspolažu s posedom koji je ispod 5 ha, dok samo 1 % gazdinstava raspolaže s posedom iznad 50 ha. Na manjim poljoprivrednim gazdinstvima uglavnom rade stariji ljudi, koji nisu u stanju da racionalno koriste raspoložive kapacitete i resurse, što negativno utiče na obim i strukturu poljoprivredne proizvodnje. Može se reći da su mogućnosti uključivanja u savremene proizvodne tokove i njihovo unapređenje mali, samim tim efekti izostaju.

Nedostaci ili negativnosti malih gazdinstava ogledaju se u suštini kroz (Pejanović i sar., 2004):

- na malim gazdinstvima neracionalno je uvođenje savremene tehnike i tehnologije, a što je ključ razvoja savremene poljoprivrede;
- dohodak na malim gazdinstvima ne može da prati dohotke u privredi, pa otuda dolazi do migracija selo grad;
- niska produktivnost na malom gazdinstvu podstiče rast cena poljoprivredno prehrambenih proizvoda i smanjuje konkurentsku moć.

Ekonomski značaj individualnih poljoprivrednih gazdinstava je veliki i u raskoraku je sa njihovim potencijalnim mogućnostima. Angažuju pretežno sopstvenu radnu snagu, što je često praćeno senilizacijom, feminizacijom i deagrarizacijom, što za posledicu ima smanjenje radnog potencijala našeg sela. Veliki broj poljoprivrednih gazdinstava posluje u granicama proste reprodukcije, s

ciljem podmirenja sopstvenih potreba, eventualni viškovi se iznose na lokalno tržište (Pejanović i sar., 2004).

Razlike u produktivnosti rada između razvijenih i nerazvijenih zemalja su značajne, a rezultat su niza faktora: znatno većih površina po aktivnom poljoprivredniku, stepenu korišćenja tehnike i tehnologije, sredstava za proizvodnju, broja grla stoke po hektaru, obima ulaganja po jedinici površine i zaposlenom, odnosa prema radu (Pejanović i sar., 2007).

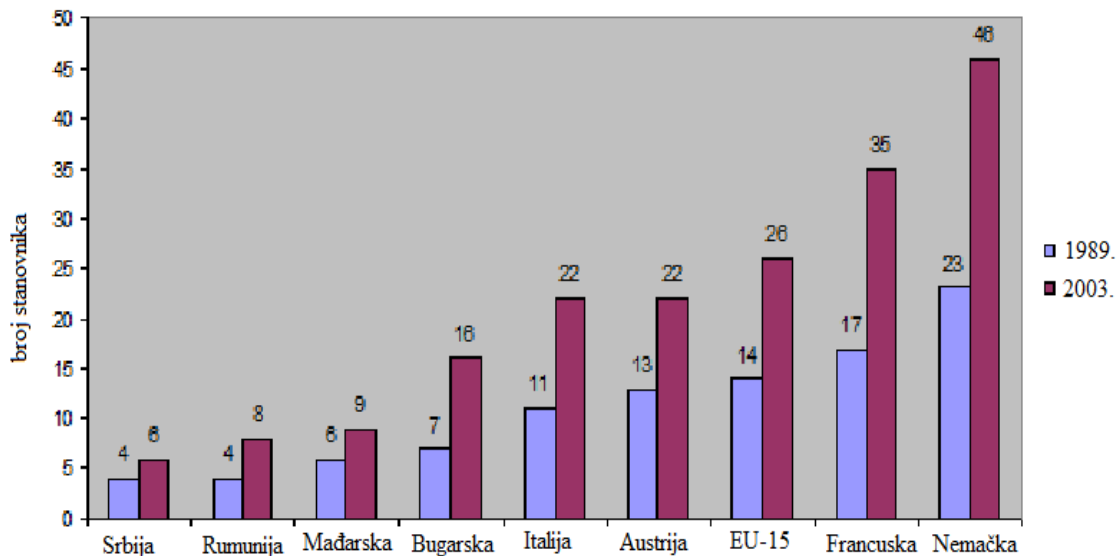
Indikativan je i odnos između učešća poljoprivrede u formiranju BDP i učešća poljoprivrednog aktivnog stanovništva. Tako npr., na početku perioda tranzicije u 2001. godini 18,7 % aktivnog poljoprivrednog stanovništva sudeluje sa 22,4 % u formiranju BDP. U razvijenim zemljama koje su rešile strukturne probleme u poljoprivredi ovi odnosi su drugačiji: u Danskoj 3,5 % aktivnog poljoprivrednog stanovništva sudeluje sa 2,3 % u formiranju BDP, u Francuskoj 4,1 % aktivnog poljoprivrednog stanovništva sudeluje sa 2,2 % u stvaranju BDP, u Holandiji 3,1 % aktivnih poljoprivrednika sudeluje sa 2,2 % u stvaranju BDP, u SAD 2,4 % aktivnog poljoprivrednog stanovništva učestvuje u stvaranju BDP sa 1,6% BDP, itd. (Pejanović i sar., 2007). Nakon sprovedene tranzicije i vlasničke transformacije ovaj indikator je poboljšán, ali za sada nedovoljno.

Jedan od ciljeva tranzicije je ukupnjavanje zemljišnog poseda i na toj osnovi korišćenje prednosti 'ekonomije obima'. U periodu tranzicije zemljišni posed u Republici Srbiji povećán je neznatno, za razliku od EU, gde je povećanje poseda aktivnost koja se planski odvija unazad nekoliko decenija (Mansholtov plan od 70-tih).

U strukturi agrarne proizvodnje stočarstvo je relativno malo zastupljeno (1/3), što je suprotno trendovima agrarno razvijenih zemalja.

Nepovoljna agrarna struktura uslovlila je pad produktivnosti poljoprivrednih subjekata. Broj stanovnika koje hrani jedan aktivan poljoprivrednik u 2003. godini iznosio je u: Srbiji - 6; Rumuniji - 8; Mađarskoj - 9; Bugarskoj - 16; Italiji - 22; Austriji - 22; EU15 - 26; Francuskoj - 35; Nemačkoj – 46 (Pejanović i sar., 2007).

Grafikon 17. Produktivnost poljoprivrednih subjekata
(koliko stanovnika hrani jedan poljoprivrednik)

Izvor: Pejanović i sar., 2007.

6.7. Pad konkurentnosti poljoprivrede i poljoprivrednih subjekata

Konkurentnost poljoprivrede nije zadovoljavajuća. Nekonkurentnost naših poljoprivrednih proizvoda i subjekata je rezultat lošijeg kvaliteta, zbog nepostojanja ili neuvažavanja standarda. Razvijena međunarodna tržišta poljoprivredno-prehrambenih, kao i ostalih proizvoda, insistiraju na kvalitetu, a ne samo na količinama. Naime, potrošači posebno iz zemalja sa višim životnim standardom, traže visok kvalitet hrane. Tako je u novije vreme prisutan trend internalizacije procesa standardizacije i stvaranja i uvođenja nadnacionalnih i međunarodno relevantnih standarda kvaliteta za proizvode i usluge. Tako npr. tržište EU prihvata samo proizvode sa oznakom CE, kao potvrdu kvaliteta i bezbednosti (Pejanović i sar., 2007). Međutim, da bi unapredili kvalitet poljoprivredno-prehrambenih proizvoda neophodno je da usvojimo međunarodne standarde kvaliteta, koji praktično regulišu sve aktivnosti „od njive do trpeze“ - uslove i tehnologiju proizvodnje, pakovanje i ambalaža, transport i promocija proizvoda.

Poljoprivredni subjekti, posebno mala poljoprivredna gazdinstva često su u poslovnim problemima zbog zaduženosti, nelikvidnosti, bez implementiranih standarda kvaliteta, sa zastarelom tehnologijom, što ih čini nekonkurentnim. Poljoprivredna gazdinstva su pretežno malih poseda, gde rade stariji članovi bez inventivnosti i posebnih menadžerskih i marketinških znanja, te otuda ne mogu ni biti konkurentna i meriti se sa gazdinstvima u razvijenim zemljama, koja imaju i značajno bolju institucionalnu podršku.

Niska konkurentnost ne može obezbediti pravilno pozicioniranje na novim, niti repozicioniranje na nekada prisutnim tržištima. Ovu konstataciju potkrepljujemo komparativnim pregledom konkurentnosti Republike Srbije i zemalja iz okruženja (Mađarska, Slovenija, Hrvatska i Rumunija). Ovo potvrđuje i izveštaj World Economic Forum. Prema indeksu rasta konkurentnosti Republika Srbija je na 87 mestu od 125 zemalja, dok je Bosna i Hercegovina zauzela još lošiju poziciju za dva mesta.

Tabela 29. Rang lista konkurentnosti odabranih zemalja za 2006. godinu

Rang	Zemlja	Rang	Zemlja
1.	Švajcarska	48.	Poljska
2.	Finska	51.	Hrvatska
3.	Švedska	56.	Kazahstan
4.	Danska	62.	Rusija
5.	Singapur	64.	Azerbejdžan
6.	SAD	68.	Rumunija
7.	Japan	72.	Bugarska
8.	Nemačka	78.	Ukrajina
9.	Holandija	80.	Makedonija
10.	Velika Britanija	82.	Jermenija
25.	Estonija	85.	Gruzija
29.	Češka	86.	Moldavija
33.	Slovenija	87.	Srbija i Crna Gora
36.	Letonija	89.	Bosna i Hercegovina
37.	Slovačka	98.	Albanija
40.	Litvanija	125.	Angola (poslednja)
41.	Mađarska		

Izvor: Svetski ekonomski forum, u: Pejanović i sar., 2007.

O nekonkurentnosti domaćih poljoprivredno-prehrambenih proizvoda (cenovna konkurentnost, konkurentnost kvalitetom) na inostranom tržištu (izuzev npr. meda, maline i još nekih proizvoda) ilustrativno govore podaci sa grafikona spoljno trgovinske razmene. Da smo konkurentni izvozili bi proizvode viših faza proizvodnje i na taj način ostvarivali viši ukupni prihod i profit. Iako Srbija ostvaruje suficit u spoljnotrgovinskoj razmeni poljoprivredno prehrambenih proizvoda, on je mali i ostvaren po osnovu izvoza sirovina (žitarica i šećera), te na osnovu tog ne može se govoriti o konkurentnosti domaćih agrarnih subjekata i sektora poljoprivrede u celini posmatrano. Još je gora situacija u Bosni i Hercegovini po pitanju konkurentnosti poljoprivrednih subjekata.

Ukupan izvoz poljoprivredno-prehrambenih proizvoda niskog stepena finalizacije gde su žita, voće i povrće, učestvuje u ukupnom izvozu hrane sa oko 80 %, dok izvoz mesa i prerađevina od mesa učestvuje sa svega 3,5 - 4 %. Istovremeno, u izvozu voća i povrća dominira izvoz sirovog smrznutog voća i povrća sa preko 90 % (tabela 26).

Dugo vremena nepovoljan ekonomski položaj poljoprivrede, neadekvatna agrarna politika, nerešen ili neodgovarajući sistem finansiranja, pravna nesigurnost i nepoverenje u institucije, itd. destimulativno deluju na (poljo)privredne subjekte da održe nivo proizvodnje, produktivnosti i konkurentnosti, a kamoli da te indikatore nastoje podići na viši nivo.

6.8. Kretanje (ne)zaposlenosti u poljoprivredi

Prema anketi o radnoj snazi, koju je sproveo Republički zavod za statistiku stopa nezaposlenosti u Republici Srbiji u prvoj fazi tranzicije je visoka, i ono što je dodatno nepovoljno, pokazuje trend rasta (tabela 30).

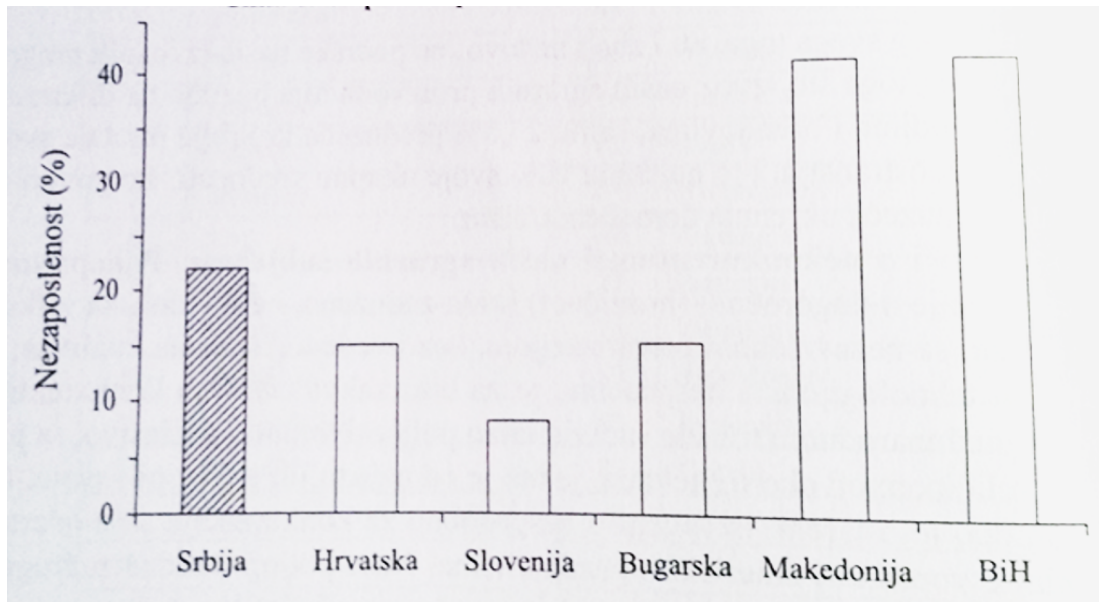
Tabela 30. Stopa nezaposlenosti u Republici Srbiji u periodu 2000 – 2005.

	2000.	2001.	2002.	2003.	2004.	2005.
Stopa nezaposlenosti	12.1	12.2	13.3	14.6	18.5	20.5

Izvor: Pejanović i sar., 2007.

Republika Srbija u početnoj fazi tranzicije, posle Makedonije i BiH, zemlja je sa najvišom stopom nezaposlenosti u Evropi. Dodatna nepovoljnost je stopa nezaposlenosti mladih od 48 %, dok je u zemljama EU stopa nezaposlenosti mladih 18.5 %. Indikativan je podatak po kome prosek čekanja na prvo radno mesto u Republici Srbiji je skoro tri godine, dok u EU više od trećine nezaposlenih pronade radni angažman u periodu od šest meseci (Pejanović i sar., 2007).

Slika 3. Stopa nezaposlenosti u regionu 2004. godine

Izvor: Drobac, 2008.

Porast nezaposlenost je najveći negativan efekat tranzicionih reformi. Veliki broj ljudi ostao je bez posla, dok armija nezaposlenih koji traži prvi posao dugo čeka na isti, a i veliki broj onih koji rade strepe da će ga izgubiti.

Zbog enormnog rasta nezaposlenosti, kao posledica tranzicije u drugim sektorima, pre svega, industriji i uslužnom sektoru, zaposlenost u poljoprivredi se povećava (tabela 31).

Tabela 31. Zaposlenost u poljoprivredi (000)

	2000	2001	2002	2003	2004	2004/2000
EU - 25	10680	10595	10419	10149	9653	90.4
EU - 15	6770	6724	6539	6557	6208	91.7
Bugarska	377	266	299	320	319	
Hrvatska	:	:	:	259	268	84.6
Rumunija	4926	4801	3683	3530	3024	61.4
SRBIJA	633	691	687	674	704	111.2

Izvor: Pejanović i sar., 2007.

Tabela 32. Učešće poljoprivrede u ukupnoj zaposlenosti (%) (2000-2004)

	2000	2001	2002	2003	2004
EU - 25	5.7	5.6	5.4	5.3	5.0
Belgija	1.9	1.4	1.8	1.7	2.2
Češka	5.2	4.9	4.9	4.5	4.4
Danska	3.7	3.5	3.2	3.3	3.3
Nemačka	2.6	2.6	2.5	2.4	2.4
Estonija	7.0	7.1	6.5	6.3	5.5
Grčka	4.2	4.1	4.1	4.3	4.0
Španija	6.9	6.5	5.9	5.7	5.5
Francuska	4.2	4.1	4.1	4.3	4.0
Irska	7.9	7.0	6.9	6.5	6.4
Italija	5.2	5.2	4.9	4.7	4.2
Kipar	5.4	4.9	5.4	5.2	5.1
Latvija	14.4	15.1	15.3	14.6	13.3
Litvanija	18.4	16.5	18.6	18.7	16.3
Luksemburg	2.4	1.5	2.0	2.4	2.1
Mađarska	6.5	6.1	6.1	5.4	5.3
Malta	1.4	2.1	2.1	2.5	2.3
Holandija	3.3	3.1	2.9	2.9	3.2
Austrija	6.1	5.8	5.7	5.5	5.0
Poljska	18.7	19.2	19.6	18.2	17.6
Portugalija	12.5	12.9	12.5	12.8	12.1
Slovenija	9.6	9.9	9.7	8.4	9.7
Slovačka	6.9	6.3	6.6	6.0	5.1
Finska	6.2	5.8	5.5	5.3	5.0
Švedska	2.9	2.6	2.5	2.5	2.5
Ujedinjeno Kraljevstvo	1.5	1.4	1.4	1.2	1.3
EU - 25	4.3	4.2	4.0	4.0	3.8
Bugarska	13.2	9.7	10.7	11.1	10.7
Hrvatska	:	:	:	16.9	17.0
Rumunija	45.2	44.4	37.7	37.7	32.6
SRBIJA	20.4	22.3	22.9	23.1	24.0

Izvor: Pejanović i sar., 2007.

Struktura zaposlenosti u Evropskoj uniji nije se značajno promenila nakon prihvatanja 10 novih država članica. Iako je broj zaposlenih u sektoru poljoprivrede EU-15 (sa 6.2 miliona) povećan za oko 55 % (na 9.6 miliona) u EU-25, to se nije značajnije odrazilo na udeo poljoprivredne zaposlenosti, tek za 1,2 %. Razlog tome je verovatno opdajući globalni trend zaposlenosti u poljoprivredi. U Evropskoj uniji razlike u poljoprivrednoj zaposlenosti postoje i nisu zanemarive. Najmanji je udeo u Velikoj Britaniji (oko 1,3%), a najviši u Grčkoj (12,6%) od starih, i Poljskoj (17,6%) od novih članica, odnosno Rumuniji sa visokih 32,6% (Pejanović i sar., 2007).

Opadanje broja zaposlenih u poljoprivredi EU izraženije je u "novim" nego u starim članicama. Reprezent ovome je Rumunija kao najagrarnija zemlja, gde je kontigent radne snage u poljoprivredi smanjen za gotovo 40 % u kraćem periodu pre priključenja EU. Bez obzira na veliko smanjenje zaposlenih u poljoprivredi ove, kao i ostalih zemalja koje su integrisane poslednje u EU i dalje su njihove poljoprivrede radno intenzivne.

Poljoprivredna zaposlenost u Republici Srbiji je, značajno drugačija od proseka EU. Učešće poljoprivredne u ukupnoj zaposlenosti (iznad 20 %) je nekoliko puta veće nego u EU i povećavalo se u periodu tranzicije. Ovo iz razloga jer je armija nezaposlenih, koji su u tranziciji ostali bez posla, bila prinuđena da se zaposle u poljoprivredi, najčešće pokretajući sopstveni mali biznis²³.

6.9. Sporost reforme agrarne politike i usvajanja novih zakonskih akata

Kroz čitav tranzicioni period agrarna politika nije bila pratilac nužnih promena, niti su zakoni usvajani pravovremeno i u funkciji dinamiziranja sektora poljoprivrede. Otpori promenama, koji su fenomen na ovim prostorima, ključni su razlog tome. Oni su rezultat tranzicione recesije i tzv. tranzicionog šoka, kao i netransparentne privatizacije s jedne strane, i poimanja nacionalne kulture

²³ Efekti tranzicije nepoljoprivrednih sektora ispoljavaju se kroz rast stope opšte nezaposlenosti, sa 12,1% u 2000. na 20,8% u 2005. godini (Pejanović i sar., 2007).

("socijalni genotip našeg čoveka"), s druge strane. Posebno su izraženi bili otpori preduzetništvu i inovacijama, koje po mišljenju otporaša nema neku veću ulogu u društveno ekonomskom sistemu. Otpori promenama na našem prostoru imaju svoje uzroke u istoriji, tradiciji, kulturi, ideologiji socijalizma i religiji. Naš čovek je sklon kontemplaciji (prihvatanje stava da sve rešava sudbina) umesto da bude proaktivan i inovativan (rad, zarada i štednja). U odnosima između starog i novog načina razmišljanja kod nas, na žalost prevladava stari način, što predstavlja ozbiljnu prepreku tranzicionim reformama i društveno ekonomskom razvoju (Pejanović i sar., 2007).

Halilović (2013), ističe da su najveća prepreka u tranziciji zemlje prema članstvu u EU i prema potpuno funkcionalnim mehanizmima slobodnog tržišta zakonodavne filijale. Bosna i Hercegovina je i dalje angažovana na tranziciji, koja je podvrgnuta različitim nepravilnostima i neefikasnim aktima vlade.

Prema Izveštaju EBRD (2002), kratkoročni rast je ograničen nasleđem oronula i zastarele infrastrukture, nedostatkom obrtnog kapitala, nejasnog vlasništva i nedostatkom socijalnog kapitala i institucija.

Antiekonomske duh i ukorenjen stari sistem vrednosti posledica je i razočaranosti velikog broja građana u prve efekte tranzicionih reformi, koje karakteriše nepravda, korupcija i socijalna beda. Čini se da je tranzicija dodatno uticala na raslojavanje društvenih grupa, te ih podelila na dobitnike i gubitnike. Stvoreno je društvo sa manjim brojem izuzetno moćnih i imovinski dobrostojećih pojedinaca - 300 najbogatijih, zatim relativno mali broj onih koji pripadaju srednjoj klasi, ogromna masa osiromašenih i najzad "marginalna" grupa (prognana i izbegla lica i socijalno ubogi). Opisano stanje zebnje i egzistencijalne neizvesnosti za veliki broj ljudi, dovodi se u vezu sa "pogubnim" posledicama tranzicije.

Tabela 33. Karakteristike starog i novog načina razmišljanja - paradigme

KATEGORIJA PARADIGME	OBLICI I ODNOSI	STARI NAČIN RAZMIŠLJANJA	NOVI NAČIN RAZMIŠLJANJA
Akciona orijentacija (uloga države)	Organizacioni oblik	<ul style="list-style-type: none"> • Centralizovan, glomazan, složen organizacioni oblik • Svrha organizacije je alociranje resursa • Obavezna komorska organizacija • Makroekonomija (država) upravlja donošenjem odluka • Vlada je glavni strateg. pokretač • Paternalistički odnos države 	<ul style="list-style-type: none"> • Decentralizovan, fleksibilna struktura, transparentnost • Posvećenost sticanju znanja • Interesno poslovno organizovanje • Mikroekonomija i poslovna strategija u donošenju odluka • Država donosi "pravila igre" • Partnerski odnos sa državom
Stvaranje bogatstva	Šta su prednosti?	<ul style="list-style-type: none"> • Komparativna prednost • Konkurencija ograničava stvaranje bogatstva • Takmiče se države • Masovni proizvodi, jeftini proizvodi • Okrenutost prirodnim resursima 	<ul style="list-style-type: none"> • Konkurentska prednost • Konkurencija pomaže stvaranje bogatstva • Takmiče se firme • Kvalitet i bezbed. proizvoda • Okrenutost potrošačima
Društveni kapital	Međuljudski odnosi na nivou firme	<ul style="list-style-type: none"> • Hijerarhijska organiz. • Uspeh je pojedinačan • Paternalizam • Centralizovana moć i vlast • Sigurnost radnog mesta 	<ul style="list-style-type: none"> • Meritokratija • Timski rad • Međuzavisnost • Okrenutost poverenju • Nesigurnost radnog mesta
	Znanje	<ul style="list-style-type: none"> • Linearno razmišljanje • Opšte obrazovanje • Tehnička podela 	<ul style="list-style-type: none"> • Sistematsko razmišljanje • Specijalizovano obrazovanje • Interdisciplinarni odnos

	Pravda i socijalna jednakost	<ul style="list-style-type: none">• Redistribucija bogatstva• Zakoni su ograničeni• Neformalni proizvođači su marginalizovani	<ul style="list-style-type: none">• Stvaranje bogatstva inovacijama• Zakoni podstiču investicije i inovacije• Neformalni proizvođači se sve više integrišu
--	---	---	--

Izvor: Pejanović i sar., 2007.

7. EFEKTI PRIVATIZACIJE KAO KLJUČNOG SEGMENTA TRANZICIJE

Privatizacija je bila percipirana kao sredstvo kojim bi se mogao stvoriti privatni sektor, te podstaći ekonomski razvoj na način da se državna preduzeća privatizuju, čime se stvara klasa koja poseduje imovinu, a koja bi zahtevala odgovarajući pravni i institucionalni okvir i vladavinu prava. U početku je bio zauzet stav da privatizaciju treba brzo izvršiti prenošenjem akcija državnih preduzeća na građane. Kasnije se ispostavilo da je takav model brzo ostao bez kontrole i političke podrške, te bez efikasnog institucionalnog okvira nije uspeo da generiše efikasan sistem za korporativno upravljanje. Vlasništvo nad preduzećima je bilo kod akcionara, koji nisu imali dovoljno kapaciteta za praćenje rada privatizovanih preduzeća (Bayliss, 2005).

7.1. Poređenje efekata s ciljeva privatizacije poljoprivrede

Najvažniji efekti privatizacije su (Ganić, 2007):

- smanjenje budžetskih izdvajanja za finansiranje javnog sektora,
- jačanje konkurentnosti i suzbijanje monopola,
- sticanje prihoda države,
- priliv stranih investicija i kapitala,
- integracija u međunarodne ekonomske tokove,
- unapređenje tehničko – tehnološke baze,
- poboljšanje dostupnosti proizvoda i usluga.

Deininger (1995) ističe da konsultanti i međunarodne institucije, kao što je Svetska banka podržavaju privatizaciju poljoprivrede kao reformsku politiku, koja vodi ka većoj produktivnosti rešavajući podsticajne i organizacione probleme kolektivne poljoprivrede. Postoje velike razlike u zemljama u pogledu rasta produktivnosti i obima restrukturiranja poljoprivrednih proizvoda. Ekonomski rast u

poljoprivredi, kao i u celoj ekonomiji, postignut je uglavnom kroz povećanje upotrebe inputa i kapitala, a ne kroz povećavanje produktivnosti (Rizov, 2004).

Opšti ciljevi privatizacije su rast efikasnosti privrede i njenih subjekata, efikasnija upravljačka struktura, zatvaranje finansijskih konstrukcija, odvajanje privrednih subjekata od političkog uticaja, jačanje konkurentnosti i uvažavanje tržišnih principa, sticanje prihoda države po osnovu prodaje preduzeća, gašenje gubitaša ili velikih preduzeća, čije poslovanje nije ekonomski opravdano (Maksimović i Kostić, 2014).

Republika Srbija, kao i Bosna i Hercegovina, bile su deo bivše Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ), koja je imala jedinstvenu strukturu ekonomske organizacije zasnovane na radničkom samoupravljanju, umesto centralno planskog sistema, koji je bio uobičajen u drugim tranzicionim ekonomijama. Preduzeća u bivšoj SFRJ uživala su značajnu autonomiju i trgovala su sa preduzećima zapadnih ekonomija (Bayliss, 2005).

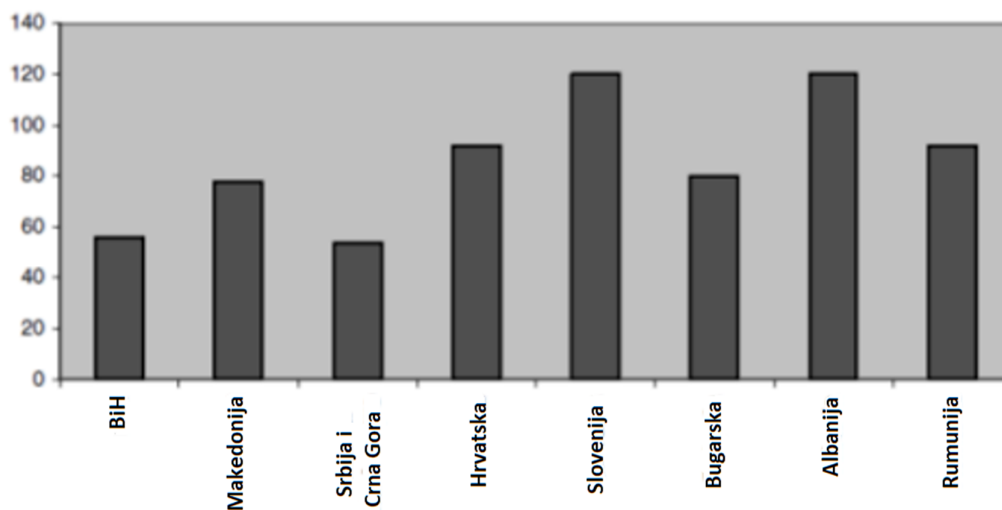
Srbija i Bosna i Hercegovina su se morale prilagoditi tržišnoj ekonomiji, uz otežavajuće uslove kao što su ratovi, preuređivanje nacionalnih granica, što je značilo radikalne promene industrijskih lanaca snabdevanja, tržišta i zapošljavanja i veliko kašnjenje procesa privatizacije.

Djankov i Murrell (2002) nalaze da privatizacija može doneti značajne prednosti, ali takođe može biti štetan proces, zavisno od primenjene metode i okolnosti. Kako ističe Novaković (2015), privatizacija nije dovela do ekonomskog rasta i rasta životnog standarda.

Zbog ratnih dešavanja, političke nestabilnosti i nepostojanja institucionalnog okvira nije ni moglo da se privuče više stranih direktnih investicija, zbog čega efekti i nisu mogli biti visoki. I dan danas je teško privući investitore u delove jugoistočne Evrope, pre svega u Bosnu i Hercegovinu i Srbiju.

Grafikon pokazuje da je u 2002. godini nivoi BDP Bosne i Hercegovine i Srbije bili daleko ispod nivoa iz 1989. godine, čemu je doprineo raspad države, ratovi i neizgrađen institucionalni okvir, politička klima.

Grafikon 18. Indeks realnog BDP-a u 2002. godini, [1989 = 100]

Izvor: Bayliss, 2005

Estrin (2001) ističe da su kapaciteti za implementaciju privatizacije u tranzicionim ekonomijama konvencionalnim metodama bili veoma ograničeni, zbog lošeg finansijskog sektora, niskih domaćih prihoda i nedostatka stranih direktnih investicija u obimu, koji je potreban (Bayliss, 2005).

Značajan deo poljoprivrednog zemljišta i nekretnina je reprivatizovan ili vraćen vlasnicima ili naslednicima. Privatizacija zemljišta je najčešće realizovana restitucijom, odnosno vraćanjem bivšim vlasnicima. Može se reći da su efekti reprivatizacije bili pozitivni, jer je poboljšana dostupnost zemljišta, njegova mogućnost izdavanja u zakup, kao i prodaja čime je ovaj najvažniji ograničeni resurs dobio tržišnu vrednost. Negativno je to što je došlo do rasparčavanja i ustinjavanja poljoprivrednih poseda, što je dovelo do porasta neobrađenih površina²⁴ i stagniranja poljoprivrednog outputa (Bogdanov, 2010). Ukupna površina korišćenog poljoprivrednog zemljišta tokom tranzicionog perioda nije se značajnije smanjila, za svega 1 %, što može da se uzme kao solidan indikator. Na drugoj strani, ostvaren je rast prinosa skoro svih kultura, što nadomešćuje i premašuje smanjenje poljoprivrednog zemljišta (Simonović, 2014).

²⁴ Gulan (2015) iznosi podatke da je oko 850 000 ha u Republici Srbiji neobrađeno, a i rezultati Popisa poljoprivrede Srbije (2012) su slični tj. ne obrađuje se oko 12 % poljoprivrednog zemljišta.

Na drugoj strani, namerno izazivanje stečaja u poljoprivrednim preduzećima, a potom njihova prodaja u bescenje, bio je jedan od metoda kojim su se pljačkale plodne, najčešće vojvođanske oranice (Gulan, 2015). Tako je u vlasništvu 4 čoveka završilo oko 100 000 hektara najplodnijeg poljoprivrednog zemljišta, koji su na transakcijama i enormnoj razlici u ceni samo nekoliko godina kasnije uvećali svoje bogatstvo i do 20 puta.

Efekti privatizacije, kao i ukupni rezultati tranzicije, bili su razočaravajući, odnosno ostvarena su samo mala ekonomska poboljšanja. Istraživanja se uglavnom odnose na komparaciju privatizovanih sa preduzećima u državnom vlasništvu ili se posmatra razvoj privatizovanih preduzeća tokom vremena. Najviše studija ispituje finansijske pokazatelje performansi privatizovanih preduzeća. Jedan od izazova ocene efekata privatizacije je svakako pristrasnost. Naime upitno može biti sam izbor preduzeća na kojima se mere efekti tj. mogu se odabrati preduzeća sa najvećim pozitivnim iskustvima. Tu je još i izbor indikatora koji se porede (prihodi od prodaje, visina profita, produktivnost i dr.). Veoma je teško predvideti šta bi se desilo bez privatizacije, pa je teško oceniti da li su rezultati privatizacije zapravo efekti.

Kao pozitivan efekat privatizacije povećan je udeo privatnog sektora u stvaranju BDP, sa 40 na 55 %. Broj novih preduzeća se povećao prelaskom na tržišni način poslovanja, uz istovremeno smanjivanje broja zaposlenih, što je sa aspekta preduzeća privatljivo, ali posmatrano na makro nivou smanjenje broja zaposlenih nije povoljno (Pejanović i sar., 2007).

Još uvek nije postignut cilj stvaranja efikasne, racionalne i profitabilne ekonomije. Postoji mnogo faktora, koji tranziciju čine otežanim procesom, ali se mora nastaviti radi postizanja ekonomske realnosti. Ciljevi tranzicije tek treba da se ostvare (Nikolić i sar., 2012).

Privatizacija može biti korisna, ali njeni ishodi zavise od kapaciteta i motivacije insajdera, koji su postali novi vlasnici. Rezultati istraživanja pokazuju da je privatizacija imala daleko manja poboljšanja u finansijskom učinku preduzeća.

Privatizacija vaučerima²⁵, malo je rezultirala u smislu restrukturiranja, verovatno iz razloga što insajderi nisu toliko odgovarali vlasništvu preduzeća, kao oni koji su pratili tenderski put. Politike privatizacije uglavnom ne uspevaju pružiti rešenje za firme, koje se ne prodaju lako, odnosno nisu atraktivne za nove vlasnike. Međutim, odsustvo investitora takođe može biti odraz šireg ekonomskog i političkog ambijenta. Rešenje je bilo da se likvidira takvo preduzeće, ali zatvaranje državnih preduzeća imalo je visoku socijalnu cenu, kroz povećanje nezaposlenosti, štrajkove i socijalne nemire, čime se ugrožava podrška reformama i perspektivama rasta (Bayliss, 2005).

Slika 4. Modeli privatizacije sa aspekta strukture vlasništva

		<i>Broj vlasnika</i>	
		Mnogo	Malo
<i>Poreklo vlasnika</i>	interni	Model: akcionarstvo zaposlenih	Model: akcionarstvo menadžera (kao zaposlenih u preduzeću)
	eksterni	Model: vaučerska privatizacija	Model: prodaja privatnim licima i raznim investitorima

Izvor: Maksimović i Kostić, 2014.

Neki radnici i / ili menadžeri su efikasni vlasnici preduzeća, a neki nisu. Nalazi su u skladu sa drugim istraživanjima, koja ukazuju na to da su otkupi zaposlenih uspešniji tamo gde zaposleni moraju da plaćaju preduzeće, u odnosu na kad se akcije daju besplatno (Wright i sar., 2002).

²⁵ U Bosni i Hercegovini je 1997. godine uz pomoć donatora intenzivirana vaučer privatizacija, pri čemu su svi građani dobili vaučere sa kojima su mogli da kupe akcije u preduzećima. Vrednost vaučera zavisi od godina radnog staža, godina starosti, kao i drugih karakteristika. Cilj ovog modela je bio da omogući široko učešće svih građana u ostvarivanju efekata privatizacije. Proces je trebalo da bude završen za nekoliko godina, ali je napredak bio daleko sporiji nego što se očekivalo. Do početka 2001. godine, manje od 10% velikih preduzeća u Federaciji BiH je privatizovano, dok je u Republici Srpskoj ta cifra bila manje od 5% (Donais, 2002).

Većina stručne literature navodi da je prodaja stranim investitorima poželjna opcija, dok se prenos vlasništva na "insajdere" (menadžeri i zaposleni) pojavljuje kao najmanje efikasan oblik privatizacije (Bayliss, 2005).

7.2. Efekti privatizacije poljoprivrede u Republici Bosni i Hercegovini

Bosna i Hercegovina je uz pomoć međunarodnih savetnika sprovela program masovne privatizacije krajem 90-ih godina prošlog veka. Ona je usvojena u velikoj meri iz političkih razloga, pa je stvorila disperziju vlasništva i slabo korporativno upravljanje, pri čemu je vrednost akcija značajno pala. Kasnije se pristupilo reviziji privatizacije, s ciljem prodaje većine udela u odabranim srednjim i velikim preduzećima strateškim investitorima, ali je napredak s ovim novim programom bio izuzetno spor. Privatizacija se i dalje smatra politikom, koja ima veliki ekonomski značaj i doživljava se, naročito od strane donatora i investitora, kao indikator vladine predanosti reformama (Bayliss, 2005).

Privatizacija je izvršena "iza zavesa" snažnog nacionalističkog diskursa i posleratne ogorčenosti, šta je zadržalo potencijalne investitore u prvih nekoliko godina ozbiljnijeg pokretanja tranzicije. Veliki deo ukupnih sredstava korišćen je za obnovu birokratskog državnog aparata, a takođe je izražen problem nemogućnosti praćenja transparentnosti, jer su institucije podložne uticaju političkih stranaka koje posluju pod korupcijskim merama (UNODC, 2011).

Karakteristike procesa privatizacije u BiH su (Ganić, 2007):

- privatizacije po entitetima;
- decentralizovan sistem za njeno sprovođenje, koji je u FBiH u nadležnosti entitetske i kantonalnih agencija za privatizaciju,
- redukovani metodi prodaje,
- menjanje ciljeva privatizacije (namirenje duga građanima i brz proces privatizacije svih preduzeća),
- porast zapošljavanja i prihoda od prodaje,
- traženje strateških partnera/investitora,

-
- niska pripremljenost preduzeća za privatizaciju i loše stanje u njima uslovljava pristup prodaje u viđenom stanju,
 - nesređen katastar zemljišta,
 - pravna nesigurnost, socijalni problemi, loši zakoni, neodgovarajuća carinska i poreska politika, siva ekonomija i korupcija.

U Federaciji BiH, Agencija za privatizaciju je uspostavljena 1997. godine sa deset kantonalnih agencija iz svoje nadležnosti. Većina privatizacija se sprovodi na kantonalnom nivou. Svaki kanton ima svoju Agenciju za privatizaciju kako bi se izbegle političke komplikacije. Privatizacija će takođe morati da bude organizovana na regionalnom nivou, kako bi se izbegle rasprave o nefer alokaciji sredstava preko zajednica, uprkos potencijalnim neefikasnostima. U Federaciji BiH, vaučeri su izdati svim građanima koji su stariji od 18 godina u 1992. godini. U 1999. svakom građaninu je dat osnovni sertifikat u vrednosti od 1 900 KM. U početku, sistem vaučera je bio poželjno sredstvo privatizacije, a kako su ograničenja ovog pristupa postala očigledna (slaba struktura korporativnog upravljanja i nedostatak kapitala), veća kamata je bila fokusirana na metode tenderske privatizacije i sistem vaučera je zaustavljen u novembru 2002. godine (Bayliss, 2005).

Privatizacija je kompleksan i socijalno osetljiv tranzicijski proces, kojeg su u FBiH odlikovale mnogobrojne dimenzije (Ganić, 2007):

- ✓ Sporost u sprovođenju - do kraja 2006. godine privatizovano je svega 41,01% državnog kapitala. Sam proces je često usporavan, zbog nepovoljnog poslovnog ambijenta u BiH, niske konkurentnosti preduzeća koja su predmet privatizacije i neadekvatnosti zakonskih rešenja;
- ✓ Neodlučnost vladajućih struktura da realizuju aktivnostiu u cilju ubrzanja privatizacije (npr. prilagođavanje propisa);
- ✓ Izostanak podrške javnosti zbog nepoverenja u opravdanost, transparentnost i zakonitost čitavog procesa;
- ✓ Neadekvatnost modela privatizacije i pokušaj da se kroz taj proces izmire zaostala potraživanja prema građanima;
- ✓ Loš menadžment državnim kapitalom i nepripremljenost preduzeća za privatizaciju putem tendera;

-
- ✓ Izostanka podrške stručnih konsultanata za pružanje pomoći kod prodaje strateških preduzeća, posebno na polju pripreme i donošenja propisa;
 - ✓ Nezainteresovanost stranih investitora za preuzimanja strateških kompanija, zbog čega je izostala integracija, kao i uvođenje novih tehnologija i 'know how';
 - ✓ Svetksa ekonomska kriza je prouzrokovala gubitak motiva za ulaganja;
 - ✓ Prezaduženost, odnosno loš finansijski položaj preduzeća koja se nude;
 - ✓ Suočavanje potencijalnih investitora sa raznim uslovima i rokovima, uključujući obaveze za socijalna davanja, rigidan zakon o radu, nerazumni administrativni zahtevi i procedure;
 - ✓ politički upliv u sam postupak privatizacije;
 - ✓ Sporovi oko vlasništva i nepoznate ili skrivene obaveze preduzeća;
 - ✓ Precenjena vrednost preduzeća;
 - ✓ Nepostojanje zakona o restituciji;
 - ✓ Decentralizacija institucionalnog okvira za vođenje procesa privatizacije;
 - ✓ Otpor privatizaciji od strane upravljačkih struktura preduzeća zbog gubitka određenih benefita;
 - ✓ Nizak nivo koordinacije u sprovođenju procesa privatizacije.

Ako tenderska i aukcijska privatizacija ne obezbedi prestruktuiranje, Agencija za privatizaciju može da kao poslednje sredstvo sprovede proces poznat kao "direktno pregovaranje".

Tabela 34. Privatizacija u Federaciji Bosne i Hercegovine FBiH (2003) – broj preduzeća koja su privatizovana

	1999-2000	2001	2002	2003	UKUPNO
Mala privatizacija (<500.000 KM i 50 zaposlenih)					
Broj firmi	153	46	38	10	247
% plaćanja po sertifikatima	62.47	62.66	31.10	76.51	60.16
% isplate u gotovini	37.53	37.34	68.90	23.49	39.84
Velike privatizacije putem tendera					
Broj firmi	83	68	99	35	285
% plaćanja po sertifikatima	71.74	65.55	78.45	62.22	70.68
% isplate u gotovini	28.26	34.45	21.55	37.78	29.32
Javna ponuda akcija					
Broj firmi	0	681	71	0	752
% plaćanja po sertifikatima	-	100.00	100.00	-	100.00
% isplate u gotovini	-	0.00	0.00	-	0.00
Ukupno					
Broj firmi	236	795	208	45	1284
% plaćanja po sertifikatima	66.99	98.74	97.09	71.31	96.10
% isplate u gotovini	33.01	1.26	2.91	28.69	3.90
Prihod od privatizacije (% BDP-a)	1.3	0.7	0.1	0.0	2.1

Izvor: Agencija za privatizaciju FBiH, u: Bayliss, 2005.

U Republici Srpskoj, Direkcija za privatizaciju je osnovana u aprilu 1999. godine. U Republici Srpskoj, svaki građanin, u skladu sa zakonom, imao je pravo na besplatne vaučere. Osnovno pravo je na 20 vaučera, a to je povećavano u zavisnosti od oklonosti. Tri grupe preduzeća je prodato i u svakom talasu bilo je dva kruga. U prvom krugu, aplikacije su primljene i gde je to bilo blizu vrednosti državnog kapitala i u rasponu od 80 do 120% od ove vrednosti, zaključena je prodaja. Ako je ponuda bila izvan ovog opsega, išlo se do drugog kruga odakle ovi kriterijumi ne važe, pa čak i ako je samo 1 KM, prodaja bi bila validna (Bayliss, 2005).

Tabela 35. Privatizacija u Republici Srpskoj (31.12.2003)

	Broj	%
Preduzeća ispod 300.000 KM		
Aukcija	103	19.8
Direktna prodaja	34	6.5
Tender - fiksni uslovi	1	0.2
	138	26.5
Preduzeća iznad 300.000 KM		
Aukcija	253	48.7
Direktna prodaja	5	0.9
Tender sa fiksnim uslovima	12	2.3
Berza	71	13.7
	341	65.7
Strateška		
Tender - sa ugovorenim uslovima	40	7.7
Ukupno	519	

Izvor: Direkcija za privatizaciju Republike Srpske, u: Bayliss, 2005.

U principu, privatizacija sa vaučerima nije smatrana uspešnom u pogledu uticaja na restrukturiranja preduzeća, jer je vlasništvo široko rasprostranjeno u rukama neiskusnih akcionara bez kapitala za ulaganje u preduzeća i s malo znanja ili interesa u vođenju preduzeća u skladu sa konvencionalnim pojmovima korporativnog upravljanja. Može se reći da je došlo do transformacije vlasništva, a ne pravog oživljavanja proizvodnje. To je bio i razlog za naglu promenu modela privatizacije, putem tendera, neposrednom pogodbom, putem lizinga i dr. (Bayliss, 2005).

Na početku rata 1991. godine, BDP po glavi stanovnika u Bosni i Hercegovini bio je 2,400 \$. U 2002. godini odgovarajuća cifra je samo 1,376 \$. BiH je nakon reformi ostvarila ekonomske performanse sa 5,4 % prosečnog rasta realnog BDP-a između 2001. i 2008. godine. Poljoprivredni sektor je važniji za privredu Republike Srpske, gde se procjenjuje da je uzima učešće od oko 13% BDP-a (2005), nego za FBiH gdje je stabilan na oko 6% (Stojanov 2002).

Kancelarija visokog predstavnika nalazi da iako slučajevi uspešne privatizacije postoje, sve u svemu, proces je bio spor bez značajnih novih investicija, nedovoljan je broj novih radnih mesta i evidentan nedostatak novog rukovodećeg kadra (Bayliss, 2005).

Neki od efekata privatizacije u Bosni i Hercegovini su:

- povećanje konkurentnosti, a zbog liberalizacije uvoza i više konkurentnog globalnog okruženja i smanjenja trgovinskih barijera,
- povećanje nelojalne konkurencije (neke robe se uvoze ilegalno – siva ekonomija),
- smanjenje nivoa cena proizvoda usled pritiska od konkurencije i poboljšanja proizvodnih tehnologija, tako da potrošači imaju koristi od konkurencije,
- jačanje institucionalnog okvira, pravnog sistema i domaćeg bankarskog sektora,
- blagi rast zaposlenosti i proizvodnje u privatizovanim preduzećima i pad ukupnog nivoa zaposlenosti,
- rast zaduženosti realnog sektora,
- tržišno prestrukturiranje i preusmeravanje proizvodnih operacija na robe koje tržište traži,
- promena rukovodećih struktura preduzeća.

Efekti privatizacije preduzeća su prilično podeljeni te možemo reći da postoje pozitivni i negativni efekti privatizacije u BiH.

7.3. Efekti privatizacije poljoprivrede u Republici Srbiji

Poljoprivreda u Republici Srbiji oduvek je bila veoma važna grana privrede, a njen značaj posebno dolazi do izražaja posle kolapsa industrije izazvanog ekonomskim sankcijama UN, kao i pogrešnom privatizacijom (Popov, 2013).

Privatizacija je uslov prelaska na tržišni način poslovanja i predstavlja osnovni proces u tranziciji. Poljoprivreda u Republici Srbiji je jednim velikim delom privatizovana. Maksimović i Kostić (2014), kažu da se za privatizaciju nekadašnjih agrokompleksa, koji su bili osnovni faktori razvoja agrara, može se reći da je puna kontroverzi, loše koncipirana i sprovedena u neuređenom

institucionalnom ambijentu (neadekvatni zakoni i koruptivne radnje²⁶). Tako se ceo proces može oceniti kao neefikasan, što je za rezultat imalo pad proizvodnje, pad životnog standarda, socijalni problem. Zato je neophodno koncipirati novu strategiju koja će eliminisati navedena ograničenja i sektor poljoprivrede podići na jedan viši nivo.

Prvi Zakon o privatizaciji u Republici Srbiji je iz 1989. godine, zatim novi Savezni zakon o privatizaciji iz 1991. godine, zatim novi Zakon o privatizaciji iz 1994. godine, pa 1997. godine novi Zakon o vlasničkoj transformaciji. Kao i ranije, i ovaj zakon je podrazumevao dobrovoljni sistem privatizacije (Uvalić, 2001). Privatizacija po osnovu svih navedenih zakona nije uzela maha, niti je moglo biti značajnijih efekata.

Novi Zakon o privatizaciji iz 2001. godine predstavlja početak prave vlasničke transformacije, a fokus je bio na prodaji preduzeća strateškim investitorima. Privatizacija više nije dobrovoljna. Ovaj zakon je ključ za oporavak preduzeća: "Privatizacija i bolja finansijske disciplina dodatno će smanjiti gubitke i povećati profit. Ovaj Zakon predviđa aukciju, tendere i restrukturiranje. Značajniji efekti su postignuti tek ovim zakonom.

Na početku tranzicionog perioda, poljoprivreda Republike Srbije je bila u maloj stagnaciji. Međutim, situacija je postala drastično lošija tokom devedesetih godina, sa visokim oscilacijama nivoa proizvodnje i značajnim smanjenjem proizvodnje. Ipak, poljoprivreda je uspela da nosi teret krize, ali uz visoke troškove (Nikolić i sar., 2012).

Veliki deo poljoprivrednih preduzeća u Republici Srbiji nije privatizovan na zakonit način, iako se ukazivalo na to od samog starta. Više od 100.000 radnika koji su radili u agroindustrijskim kompleksima ostalo je bez posla po sprovedenoj privatizaciji. Insistiralo se na brzini odvijanja procesa privatizacije, a onaj ko se tome suprotstavljao predstavljen je kao nazadan i neozbiljan. Zato je četvrtina

²⁶ Sistemska korupcija je jedan od razloga neuspešne privatizacije ili izostanka očekivanih efekata, a u nju su uključene strukture vlasiti i birokratska hijerarhija. Time je kapital prešao u privatne ruke putem pogodovanja i nameštanja, sakrivanja informacija i dr. (Maksimović i Kostić, 2014).

privatizacija (zbog lošeg menadžmenta) u poljoprivredi poništena, a zemljište vraćeno državi (Gulan, 2015).

Efekti privatizacije u sektoru poljoprivrede, se kratkoročno, a možda i srednjoročno ispoljavaju padom proizvodnje, te zbog toga postoji dilema da li rast proizvodnje može biti prihvatljiv indikator odnosno pozitivan efekat tranzicionih reformi. Povećanje poljoprivredne proizvodnje na dugi rok možda nije sasvim odgovarajući indikator merenja uspeha tranzicionih reformi, jer može biti ostvaren merama agrarne politike, kao što su budžetska izdvajanja ili subvencije, kontrola cena (inputa i outputa) i trgovinskim restrikcijama, što je nedosledno sa tranzicionim reformama. U tom smislu prihvatljiv indikator napretka tranzicionog procesa je rast produktivnosti-proizvodnje po jedinici inputa (kapital, obradivo zemljište, radna snaga i sirovine) (Stanković, 2017).

Jedan od razloga neostvarivanja većih efekata u delatnosti poljoprivrede je vlasnička transformacija društvenih agroindustrijskih kombinata u period 2002 – 2012 godine. Privatizacija je izvršena na način da je kupac postao vlasnik i onog dela zemljišta, koje je kombinat obrađivao. Tako su pojedinci preko noći postali vlasnici više hiljada hektara zemljišta, daleko iznad onog što su nekad veleposednici obrađivali. Privatizacija nije obezbedila novi kapital, novi vlasnici nisu pokazali nikakav interes za preradne kapacitete, a zaposlene su shvatali kao balast. Ideja im je bila da se dokopaju poljoprivrednog zemljišta po niskoj ceni (200-500 eura/ha) što su neretko i uspevali, sačekaju neko vreme i unovče ga po višestruko većoj ceni (nekoliko hiljada eura /ha) (Popov, 2013). Posledica ovakve privatizacije je stagniranje sektora primarne proizvodnje, posebno stočarstva i viših faza prerade u bivšim agroindustrijskim kombinatima, jer je cilj bio kratkoročno ostvariti visoke profite kroz subvencije, koje su davane za ratarsku proizvodnju²⁷. Zaposleni su ostali bez radnih mesta i prepušteni su da se sami snalaze.

U Republici Srbiji, niz zakona bilo je usvojeno 90-ih godina prošlog veka, koji su se bazirali na vlasništvu insajdera, ali od promene vlasti 2000. godine, pristup je bio da se prodaju preduzeća strateškim investitorima. Efekti su bili

²⁷ Popov (2013) ističe da se mogao ostvariti veliki prihod davanjem tog zemljišta u zakup npr. 10 000 ha * 200 eura / ha = 2 000 000 eura godišnje samo po osnovu zakupa.

značajni već u prve tri godine, jer su najbolja preduzeća bila prodana. Logično je da će privatizacija preostalih preduzeća biti znatno teža, jer su ona manje privlačna investitorima (Bayliss, 2005).

Promene u strukturnim karakteristikama poljoprivrednih gazdinstava Republike Srbije ukazuju na (Bogdanov, 2009; Popis poljoprivrede, 2012; Popis Poljoprivrede, 2002):

- smanjenje broja poljoprivrednih gazdinstava između dva popisa poljoprivrede, sa 778 891 na 631.122, kao i povećanje prosečnog poseda sa 2,49 ha na 5,44 ha. Ovo povećanje prosečnog zemljišnog poseda moglo bi se objasniti razvojem tržišta zemljišta. Formiranje velikih poljoprivrednih gazdinstava, ispoljava se pretežno na području AP Vojvodine, posebno u slabo naseljenim oblastima gde se poljoprivredom dominantno bave ljudi u podmakloj životnoj dobi. Uzimanje zemljišta u zakup je jedan od razloga povećanja veličine poljoprivrednih gazdinstava. S druge strane, gazdinstva u Centralnoj Srbiji ispoljavaju dvojake tendencije – zadržavaju prosečnu veličinu (na nivou države), a isto tako tražnja za zemljištem postoji i povećava mu cenu.
- dalja prevalencija malih gazdinstava u ukupnom broju (skoro 400 000);
- Rezultati Popisa poljoprivrede (2012) pokazuju da gazdinstava sa posedom manjim od 5 ha čine 75% ukupnog broja poljoprivrednih gazdinstava. Gazdinstva čija većina zemljišnog poseda prelazi 100 ha zauzimaju učešće od svega 0,29 %.

Tabela 36. Indikatori razvoja / tranzicije poljoprivrede Republike Srbije

POPISI	2002.	2012.
Ukupan broj poljoprivrednih gazdinstava	778 891	631 552
Površina poljoprivrednog zemljišta (u ha)	-	3 861 477
Prosečna veličina poseda (ha)	2,49	5,44
Prosečna veličina parcele (ha)	0,83	0,98
Broj goveda	748 282	908 102
Broj svinja	1 983 504	3 407 318
Broj ovaca	1 475 662	1 736 440
Broj konja	31 830	16 910
Broj koza	180 757	231 837
Broj živine	9 779 131	26 711 220
Broj košnica pčela	271 062	665 022

Izvor: Popisi poljoprivrede (2002, 2012)

Posedovna struktura porodičnih poljoprivrednih gazdinstava, prema Popisu poljoprivrede (2012) je sledeća:

- Ukupan fond korišćenog poljoprivrednog zemljišta iznosi 3.436.715 ha, što čini 89 % ukupno raspoloživog poljoprivrednog zemljišta;
- Oko 30% poljoprivrednog zemljišta obrađuje se u zakupu;
- Nekorišćeno je 424.054 ha obradivog poljoprivrednog zemljišta;
- Prosečna veličina poljoprivrednog poseda iznosi 5,4 ha, i značajno manje u odnosu na prosečnu veličinu poseda u Evropskoj uniji;
- Diverzifikovana struktura poljoprivrednog poseda, koji se sastoji iz više dislociranih parcela.

Strukturne promene u poljoprivredi Republike Srbije podstakle su migracije ruralnog stanovništva, posebno puno mladih je napustilo selo i poljoprivredu²⁸. Efekti strukturnih promena u poljoprivredi su smanjenje broja gazdinstava, što se može pozitivno oceniti. U Popisu poljoprivrede iz 2002. godine figurira podatak od 778.891 poljoprivrednih gazdinstava, dok Popis poljoprivrede iz 2012. godine

²⁸ Kako su strukturne promene dovele do napuštanja ruralnih područja, došlo je do pada broja zaposlenih u poljoprivredi.

beleži oko 631 552 poljoprivrednih gazdinstava. Došlo je do neznatnog povećanja poseda, sa 3,5 ha (2002) na 5,4 ha (2012). Ili ako se uzme samo obradivo poljoprivredno zemljište, ono je između dva popisa povećano sa 2,37 na 3,83 ha (Pantić, 2015).

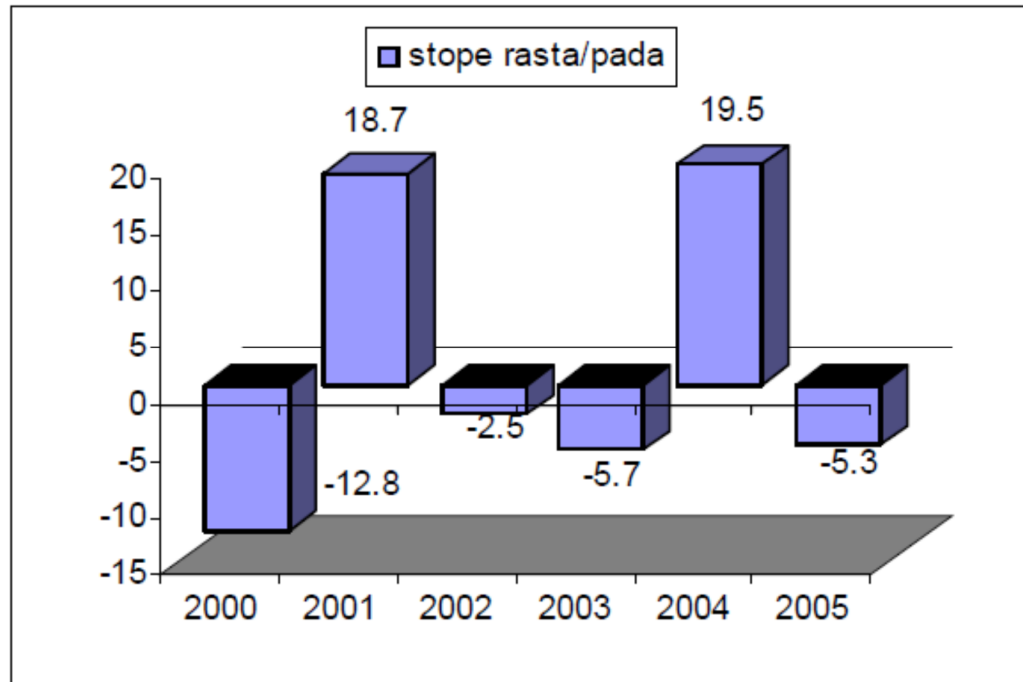
Jedna od strukturnih promena, koju je iznedrila tranzicija je razvoj agrarnog preduzetništva iz oblasti organske proizvodnje. Za sada je ovaj sistem proizvodnje na početku razvoja, ali se očekuje njegov dalji rast. Kao podrška razvoju organske poljoprivredne proizvodnje donešen je Zakon o organskoj proizvodnji (2010. godina) koji je u velikoj meri usaglašen sa Zakonom o organskoj proizvodnji, koji egzistira u zemljama Evropske unije.

Privatizacija sektora poljoprivrede u Republici Srbiji bila je opterećena problemima, kao što su: nerešeni svojinski odnosi na zemljištu, kidanjem dugoročnih i čvrstih vertikalnih veza od proizvodnje preko prerade do tržišta, izostankom investicija novih vlasnika u proširenje proizvođačkih kapaciteta, nemogućnošću privatizacije iz različitih razloga (Mihailović i sar., 2013).

Pejanović i sar. (2006) prve efekte privatizacije agrarnog sektora ocenjuju vrlo lošim, a što se manifestuje kroz razvojnu nestabilnost agrosektora²⁹, nepovoljnu agrarnu strukturu, pad produktivnosti i konkurentnosti poljoprivrednih subjekata, nedoslednost agrarne politike, intenziviranje migracija selo-grad i dalje devastiranje ruralnih područja, a što je već elaborirano u prethodnom poglavlju. Na makro nivou nije došlo do značajnijeg napretka u oblasti agrarne proizvodnje, niti je na mikro nivou zaokružen proces restrukturiranja poljoprivrednih subjekata.

²⁹ Nedovoljno investicija u sektoru poljoprivrede uticalo je na skromne performanse sektora.

Grafikon 19. Dinamika rasta poljoprivredne proizvodnje u periodu intenzivnih tranzicionih reformi (2000-2005)

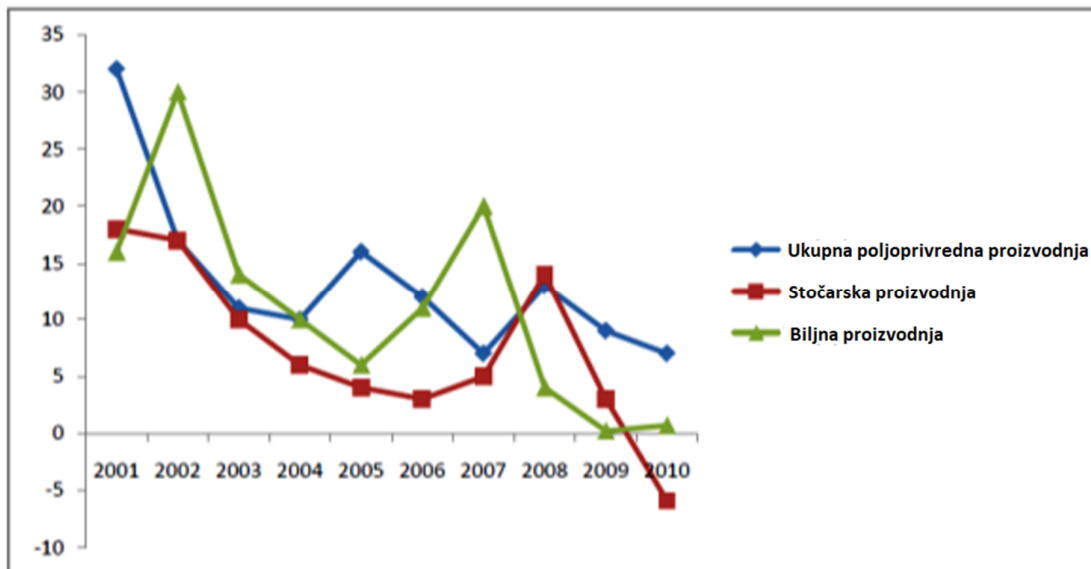

Izvor: Pejanović i sar., 2006.

Pad proizvodnje se manifestovao negativno na spoljnotrgovinsku razmenu kao i na domaće tržište poljoprivredno-prehrambenih proizvoda.

Agrarna politika u tranzicionom periodu konstantno je menjana. Ulaskom u proces tranzicije poljoprivrede, početkom XXI veka ona se sa protekcionističkog koncepta transformiše u liberalni koncept, što ima prilično negativne posledice na poljoprivredu, a koje su se, između ostalog, manifestovale kroz problem finansiranja ove privredne delatnosti (Pejanović i Radović, 2011), i time usporavanja daljeg rasta i razvoja. Sve vreme se nije vodilo dovoljno računa o adaptaciji poljoprivrednika na promene agrarne politike, što je dodatno otežalo njihov ekonomski položaj i narušilo poljoprivrednu proizvodnju.

Grafikon 20. Indeksi toka poljoprivredne proizvodnje u Republici Srbiji

Izvor: Nikolić i sar., 2012.

Grafikon pokazuje da su visoke oscilacije prisutne u proizvodnji poljoprivrednih kultura. Najviši rast zabeležen je u 2001. i 2004. godini. Stočarstvo je imalo manje oscilacija, ali sa jasnim trendom smanjenja proizvodnje.

Od efekata privatizacije na osnovu anketnog istraživanja za preduzeća koja su privatizovana ističemo (Bayliss, 2005):

- Rast konkurencije i proizvodnje,
- Unapređenje pravnog sistema,
- Razvoj poslovnog bankarstva,
- Rast obima prodaje i profita kod novoprivatizovanih preduzeća,
- Pad u finansijskim pokazateljima privatizovanih preduzeća,
- Pad zaposlenosti u novo privatizovanim preduzećima.

Privatizacija nije imala neposredan pozitivan uticaj na finansijski učinak preduzeća (delom i zbog visoke stope inflacije). Preduzeća su generalno uspela da značajno povećaju proizvodnju i iskorišćenost kapaciteta nakon privatizacije. Većina preduzeća su sprovela strukturne promene u organizaciji, koje mogu imati pozitivan uticaj na performanse u budućnosti.

U procesu privatizacije srpska ekonomija doživela je veliki pad, a razlog jesu posledice rata, gubitak tržišta zbog raspada privrede i uticaja UN sankcija. U 1993. godini, pad proizvodnje više od 30% doveo je do hiperinflacije, sa stopom u jednom trenutku, koja se meri u milijardama procentnih bodova. Nakon toga bio je blagi oporavak od 1994. do 1999. godine, ali je 1999. godine, sukob sa NATO-om oko Kosova i Metohije doveo do pada realnog BDP-a od 15% (EBRD, 2002).

U periodu tranzicije poljoprivredni sektor doživeo je drastičan pad, koji je umesto da stvara profit, podstiče BDP izvoz, bio poprimio socijalnu funkciju. To je uzrokovalo dalje usitnjavanje poljoprivrednog poseda, koji proizvode za sopstvene potrebe u otežanim uslovima. Paralelno sa stvaranjem malih porodičnih poseda oformljene su i kompanije sa najsavremenijim tehnologijama.

Industrijska proizvodnja u 2000. godini bila je manja od polovine nivoa iz 1990. godine (44 %). Došlo je i do velikog pada zaposlenosti, u sektoru industrije za čak 23,5% (Bayliss, 2005), što ukazuje da je veliki broj stanovništva bio nezaposlen tokom tog vremena. Razvijala se siva ekonomija, koja je u velikom delu apsorbovala ljude koji su ostali bez posla.

8. ZAKLJUČAK

Od 1990. godine, čitav region Istočne i Jugoistočne Evrope, uključujući Republiku Srbiju i Bosnu i Hercegovinu, počeo je sa transformacijom svojih ekonomija iz centralno planskog sistema u tržišni. Ideja transformacije - tranzicije privrede, odnosno poljoprivrede je rast proizvodnje i BDP, povećanje efikasnosti i ostvarivanje boljih proizvodno-ekonomskih performansi.

Strategija poljoprivredne tranzicije u bivšim socijalističkim zemljama imala je za cilj poboljšanje efikasnosti i produktivnosti poljoprivrede zamenom institucionalnih i organizacionih karakteristika komandne ekonomije sa atributima pozajmljenim iz prakse tržišne ekonomije. Transformacija od kolektivne do efikasnije individualizovane poljoprivrede (privatizacija), koja će ostvarivati veći nivo prihoda bila je krajnji cilj.

Polazna hipoteza je potvrđena: Izgradnja moderne i konkurentne poljoprivrede, zasnovane na znanju i preduzetništvu, efektivnosti i efikasnosti nije u potpunosti realizovana. Drugim rečima, tranzicione reforme u poljoprivredi zemalja nastalih raspadom bivše države, koje su bile neminovne, nisu dale očekivane pozitivne efekte, odnosno efekti su skromni.

Tranziciju poljoprivrede prati nepovoljna vlasnička struktura i niska produktivnost, neefikasnost agrarne politike, spor razvoj institucija podrške, neadekvatan zakonodavni okvir i neuspešna privatizacija. Proces privatizacije obeležen je sa mnogo kontroverzi i zloupotreba, pa je i to imalo negativan odraz na ukupne efekte.

Pored nabrojanog, efekti tranzicije poljoprivrede se ogledaju i u smanjenom obimu investicija, padu stočarske proizvodnje, u spoljnotrgovinskoj razmeni uglavnom su sirovine i proizvodi niskog stepena finalizacije, depopulaciji sela, nepovoljnoj agrarnoj strukturi, malim pomacima na planu podizanja konkurentnosti i produktivnosti i nekonzistentnoj agrarnoj politici.

Doprinos poljoprivrede bruto domaćem proizvodu je i dalje visok, što se može pripisati pogodnim prirodnim resursima i sporom procesu strukturnih reformi ostalih sektora privrede. Ceo tranzicioni period obeležile su značajne godišnje fluktuacije obima poljoprivredne proizvodnje, a razlozi su mnogobrojni, počev od agrarne politike, svetske ekonomske krize, vremenskih neprilika, liberalizacije trgovine, neuspešnog procesa privatizacije, izostanka stranih ulaganja itd.

Privatizacija poljoprivrede je donela mala poboljšanja u pogledu finansijskog poslovanja, rasta proizvodnje i stepena korišćenja kapaciteta, uvođenja inovacija, zaposlenosti i konkurentnosti. U Bosni i Hercegovini, cilj je bio da privatizacija doprinese razvoju (poljo)privrede, ali se to nije postiglo, barem ne za sada. Došlo do značajnog uspeha u Republici Srbiji u pogledu fiskalnih efekata privatizacije i neka preduzeća su restrukturirana.

U procesu tranzicije relativno je veliko učešće udela poljoprivrede u nacionalnoj ekonomiji, sporo se sprovode zemljišne reforme i kasni primena zakona o restituciji, što pored malog zemljišnog poseda i lošeg menadžmenta značajno usporava razvoj poljoprivrede.

U Republici Srbiji došlo je do rasta spoljnotrgovinske razmene i u poslednjoj dekadi do ostvarivanja konstantnog suficita, dok su u BiH zabeleženi negativni trendovi, odnosno povećanje uvoza hrane i drugih poljoprivrednih proizvoda, što je dodatno narušilo mogućnosti postizanja prehrambene sigurnosti i razvoja sektora agrobiznisa.

Ni poljoprivredno zadrugarstvo nije revitalizovano, a kamoli ostvarilo neki značajan uspeh, tim pre, jer nije vraćeno poljuljano poverenje u zadružni oblik organizovanja, niti su usvojeni zadružni principi.

Prelazak na tržišnu ekonomiju ostavio je Srbiju i Bosnu i Hercegovinu daleko iza najuspešnijih zemalja Centralne i Istočne Evrope. BiH zaostaje po mnogim pitanjima vezanim za strukturne reforme, koje su pratile ekonomsku tranziciju zemalja u regionu. U Republici Srbiji je stanje nešto bolje, ali svakako ispod očekivanja i s velikim kašnjenjima, pa su samim tim pozitivni efekti značajno slabiji.

Stanje u BiH u posttranzicionom periodu je takvo da nedostaje institucionalna podrška i podsticajne mere agrarne politike na svim nivoima, a tržišne reforme poljoprivrednog sektora nailaze na probleme i zastoje. Tranzicija poljoprivrede u BiH nije donela očekivane efekte, s obzirom da nije modernizovana, niti je zasnovana na efikasnosti, konkurentnosti, intenzivnosti i tržišnosti. Nešto bolja situacija je u Republici Srbiji, ali svakako nije razvijen sektor poljoprivrede, niti su u potpunosti ostvareni zacrtani ciljevi tranzicije.

U skladu s rezultatima istraživanja preporuke za unapređenje stanja poljoprivrede na našim prostorima bile bi:

- Reforme agrarnih politika i njihovo usklađivanje sa ZAP EU,
- Racionalno i održivo korišćenje resursa,
- Jačanje institucija,
- Uređenje zemljišnog katastra i donošenje Zakona o nasleđivanju, gde bi se sprečilo dalje usitnjavanje poljoprivrednog poseda,
- Povećanje agrarnog budžeta i njegovo struktuiranje na način da pruži podršku novim investicijama u ruralnim područjima, a radi zaustavljanja depopulacije sela i dinamiziranja poljoprivredne proizvodnje,
- Stvaranje povoljnog poslovnog ambijenta, radi privlačenja investitora,
- Stimulisanje proizvodnji, koje već imaju visoko učešće u izvozu.

Najvažnije karakteristike tranzicije sektora poljoprivrede su propadanje velikih poljoprivrednih preduzeća, nedovoljna saradnja i integracija malih poljoprivrednika, unutrašnja tržišta postala su nestabilna i neregulisana, jačanje monopola i pojava ilegalne trgovine, uvoz jeftinih poljoprivrednih proizvoda kao posledica liberalizacije spoljne trgovine i, konačno, neadekvatna i nedovoljna finansijska i kreditna podrška od strane vlade. Ovo su ujedno i osnovni razlozi zašto je neophodno reformisati agrarnu politiku i uspostaviti sistem podrške, koji će za rezultat imati podizanje obima i kvaliteta proizvodnje i prerade poljoprivredno-prehrambenih proizvoda. Na drugoj strani, treba istaći da bi bilo nerealno očekivati radikalna poboljšanja u poljoprivredi Republike Srbije i Bosne i Hercegovine, barem u bliskoj budućnosti. Drugim rečima, potrebno je još mnogo vremena i napora da u sektoru poljoprivrede profunkcioniše tržišna ekonomija i da efekti budu vidljiviji.

Ciljevi tranzicije u sektoru poljoprivrede, kao što su promena vrednosnog sistema, nova agrarna politika, reforma institucija, nisu do sada sasvim realizovani. Zahvaljujući značajnim pozitivnim promenama u pravcu izgradnje tržišne privrede, obe zemlje su dobile mogućnost da se integrišu u Evropsku uniju, i tako nastave svoj put razvoja poljoprivrede, u funkciji zadovoljavanja domaćih potreba i u perspektivi orijentacija na izvoz.

Vlade moraju da ohrabre inovacije i preduzetništvo, masovni rast zapošljavanja u smislu obezbeđenja povoljnije klime za investicije i čak i subvencije za start-up kompanije, koje izgledaju obećavajuće za otvaranje novih radnih mesta. Na taj način negativni efekti tranzicije bili bi ublaženi i stvorile bi se pretpostavke za dalje jačanje ekonomija ove dve zemlje.

Sve u svemu, uprkos nekim pozitivnim efektima, ciljevi tranzicije poljoprivrede u Republici Srbiji, kao i u Bosni i Hercegovini nisu postignuti. Poljoprivreda je i dalje kamen spoticanja, umesto da bude razvojni oslonac, a problem siromaštava ruralnih porodica, kojima je poljoprivreda osnovna delatnost postaje sve izraženiji.

Na osnovu sprovedenog istraživanja možemo konstatovati da je proces tranzicije sektora poljoprivrede u Republici Srbiji dobio prelaznu ocenu, dok se to za BiH ne može reći, jer su efekti znatno lošiji u poređenju sa Srbijom.

LITERATURA

- Adam, C.W. Cavendish and P. Mistry (1992). *Adjusting Privatisation: Case Studies from Developing Countries*. London: James Currey.
- Agencija za saradnju, edukaciju i razvoj – ACED (2012). *IPARD u Bosni i Hercegovini – kroz Hrvatska iskustva*, Projekat: Usaglašenost sa EU politikama iz oblasti poljoprivrede i ruralnog razvoja – IPARD u BiH kroz Hrvatska iskustva.
- Agency for Statistics of BiH (ASBiH) (2010). *Anketa o radnoj snazi 2010* (Labour Force Survey 2010), Sarajevo, p. 38, Preuzeto sa (12.10.2017): www.bhas.ba/ankete/lfs_2010_001_01bh.pdf
- Agriculture in the European Union - Statistical and economic information 2008, European Union, Directorate general for agriculture and rural development, Brussels, 2009, p. 149.
- Aničić, J., Vukotić, S., Krstić, S. (2016). The Strategic Aspects and Results of Agriculture Development in Serbia in the Transition Period. *Economics of Agriculture*, 63 (1); 175-187.
- Bajramović, S., Nikolić, A. , Butković, J. (2015). *Poljoprivredna politika u Bosni i Hercegovini*, u tematskom zborniku: Poljoprivredna politika i evropske integracije u jugoistočnoj Evropi. Urednici: Volk, T., Erjavec, E., Mortensen, K. Str. 86-108, Organizacija Ujedinjenih nacija za hranu i poljoprivredu – FAO.
- Bayliss, K. (2005). *Post-conflict Privatisation: A Review of Developments in Serbia and Bosnia Herzegovina*. Economic and Statistics Analysis Unit – ESAU, Working Paper 12, Overseas Development Institute, London.
- Bevan, A., Estrin, S. and Schaffer, M. (1999). *Determinants of Enterprise Performance During Transition*, CERT Discussion Paper No. 99/03, Centre

for Economic Reform and Transformation (CERT), Heriot-Watt University, Edinburgh.

Bogdanov, N. (2009). *Structural Changes of Agricultural Sector - experience after two years of transition*. Chapter in the Book: Agriculture and rural areas of Serbia - sensitive points of transition and the comparison with other countries, ed. Natalija Bogdanov, University of Belgrade, Faculty of Agriculture, Belgrade.

Bogdanov, N. (2011). Efekti integracije Srbije u EU u oblasti poljoprivrede. Fakultet za ekonomiju finansije i administraciju.

Bogdanov, N., Rodić, V. (2015). *Poljoprivreda i poljoprivredna politika u Srbiji*, u tematskom zborniku: Poljoprivredna politika i evropske integracije u jugoistočnoj Evropi. Urednici: Volk, T., Erjavec, E., Mortensen, K. Str. 177-196, Organizacija Ujedinjenih nacija za hranu i poljoprivredu – FAO.

Božović, I., Božović, J. (2011). Izazovi finansiranja agrobiznisa u Srbiji. "AGROBIZ 2011", International University of Novi Pazar.

Christoplos, I. (2007). *Between the CAPs: Agricultural policies, programming and the market in Bosnia and Herzegovina*. Humanitarian Policy Group, Overseas Development Institute, London, Background Paper.

Collier, P. (2009). *The Political Economy of Fragile States and Implications for European Development Policy*, Department of Economics, Oxford University.

Csaki, C. and Zuschlag A. (2004). *The Agrarian Economies of Central-Eastern Europe and the Commonwealth of Independent States: An Update on Status and Progress in 2003*. ECSSD Environmentally and Socially Sustainable Development, Working Paper No. 38, The World Bank, Washington, D.C., June 25, pp 110-113.

Cvetković, M., Stojanović, M. (2015). *Položaj poljoprivrede Srbije u međunarodnim integracijama*, ERAZ konferencija 2015, Održivi ekonomskii razvoj – savremeni i multidisciplinarni pristupi – Beograd, Zbornik radova, str. 429-435.

-
- Cvijanović, D., Mihailović, B., Simonović, Z. (2008). *Tranzicija u Srbiji: efekti i ograničenja*, Naučnoistraživački projekat (149007) "Multifunkcionalna poljoprivreda i ruralni razvoj u funkciji uključivanja Republike Srbije u EU" finansiranog od strane Ministarstva za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije, Institut za ekonomiku poljoprivrede, Beograd.
- Devetaković, S., Gavrilović-Jovanović, B., Rikalović, G. (2009). *Nacionalna ekonomija*, Ekonomski fakultet, Beograd.
- Djankov, S., Murrell, P. (2002). 'Enterprise Restructuring in Transition: A Quantitative Survey', *Journal of Economic Literature*, 40 (3); 739-792.
- Donais, T. (2002). The Politics of Privatisation in Post-Dayton Bosnia, *Southeast European Politics*, 3 (1); 3-19.
- Donais, T. (2005). *The Political Economy of Peacebuilding in Post-Dayton Bosnia*: Routledge.
- Drobac, M. (2008). *Menadžment u agrobiznisu - teorija i stvarnost*. Fakultet za pravne i poslovne studije, Novi Sad.
- Đekić, S., Vučić, S. (2002). Problems in Serbian agriculture in the process of transition, *Facta Universitatis*, vol. 1, no. 10, pp. 7-13.
- Đulić, G. (2014). *Poljoprivreda BiH između tržišta i proizvodnje za vlastite potrebe*. Bilten – regionalni portal. Dostupno na (17.10.2016.): <http://www.bilten.org/?p=1595>
- Đuričin, D. (2008). Izlazi iz tranzicionizma. *Ekonomika preduzeća*, 56 (1-2), Savez ekonomista Srbije, str. 1-16.
- European Bank for Reconstruction and Development - EBRD (2002). 'Strategy for the Federal Republic of Yugoslavia', as approved by the Board of Directors, EBRD, London.
- FAO & EBRD (2009). *A systematic analysis of the agribusiness sector in transition economies: The Serbian meat value-chain*, Food and Agriculture Organization of the United Nations & European Bank for Reconstruction and Development.

Foreign Investment Promotion Agency - FIPA (2011). *Bosnia and Herzegovina Great potential for healthy food*, Bosnia and Herzegovina Agriculture and Food Processing Industry. Preuzeto sa (2. Oktobar 2017):

<http://fipa.gov.ba/doc/brosure/Agriculture%20and%20Food%20Industry.pdf>

Ganić, E. (2007). *Privatizacija u Federaciji Bosne i Hercegovine 1999. – 2006*. Agencija za privatizaciju u Federaciji BiH, Sarajevo.

Gärke, I. (2001). *Bosnia and Herzegovina: Development Studies for Sectors with Potential Food Sector Study*, GTZ, Eschborn.

Gulan, B. (2015). *Privatizacija u agraru, Čija je naša zemlja?!* Preuzeto sa (30. 10. 2017):

<https://www.makroekonomija.org/0-branislav-gulan/privatizacija-u-agraru/>

Halilović, E. (2013). *Transitional Economies: The Case Study of Bosnia and Herzegovina*. Národohospodářská fakulta, Vysoká škola ekonomická v Praze.

Hanson, J. C., M. Matavulj, G. Manzuk, and J. G. Richardson (2007). *Agricultural Cooperatives and Unions of Cooperatives in Bosnia and Herzegovina: Opportunities for Improvement*, Department of Agricultural and Resource Economics, The University of Maryland, College Park, Working Paper 07-02.

Hodžić, K. (2007). *Zakašljenost reforme i izazovi liberalizacije bosanskohercegovačke poljoprivrede*, „Tranzicija“, Ekonomski institut Tuzla, Naučno društvo agrarnih ekonomista Balkana, Beograd, broj 19-20.

Jovović, D., Stojadinović-Jovanović, S., Dašić, B. (2014). Agricultural trade and financing through FDI, *Economics of Agriculture*, vol. 61, no. 2., pp. 455-469.

Jovović, M., Maksimović, D., Marčetić, M. (2015). Efekti privatizacije u Srbiji, *Časopis BizInfo*, 6 (2); 31-49.

Kantonalna agencija za privatizaciju (2010). *Izveštaj o radu Kantonalne agencije za privatizaciju za period 01.01.-31.12.2009. godine*. Broj: 01-098/2009 Tuzla, januar 2010. godine.

-
- Kovačević, M. (2011). *Dimenzije i uzroci neuspešne tranzicije u zemljama Zapadnog Balkana*, in: Cerović, B., Uvalić, M., (edt.) *Kontroverze ekonomskog razvoja u tranziciji – Srbija i Zapadni Balkan*, Naučno društvo ekonomista Srbije, Ekonomski fakultet u Beogradu, Beograd.
- Kovačević, R. (2002). *Tranzicija zemalja Centralne i Istocne Evrope u tržišnu privredu*, *Privredna izgradnja*, XLV: 3-4, str. 149-178.
- Lerman, Z. (1999). "Land reform and farm restructuring: What has been accomplished to date?" *American Economic Review*, 89 (2); 271-275.
- Ljutić, B., Schneberger, K.C., Osburn, D.D. (2003). *Moderni agrobiznis menadžment - sistemski pristup proizvodnji i agrobiznisima*. MBA, Beograd.
- Maksimović, Lj., Kostić, M. (2014). *Ekonomski efekti privatizacije na području grada Kragujevca*, str. 27 – 38. Preuzeto sa (13. Novembar 2017): <http://ekfak.kg.ac.rs/sites/default/files/Zbornik/02%20%20Lj.%20Maksimovic%20i%20M.%20Kostic.pdf>
- Mandić, B. (2016). *Neoliberalizam i tranzicija na primjeru Bosne i Hercegovine*, *Naučno-stručni časopis - SVAROG*, br. 12., str. 201-210.
- Maričić, B. (2012). *Zadrugarstvo: Činilac ekonomije ili žrtva u vremenu tranzicije?* *Republika*, broj 536-539. Preuzeto sa (26. Oktobar 2017): <http://sindikalizam.org/wp-content/uploads/2014/09/Mari%C4%8Di%C4%87-Branko.-2012.-Zadrugarstvo-%C4%8Cinilac-ekonomije-ili-%C5%BErtva-u-vremenu-tranzicije.pdf>
- Mihailović, B., Cvijanović, D., Paraušić, V. (2013). *Analiza performansi primarne poljoprivredne proizvodnje i prehrambene industrije Srbije*. *Agroznanje*, vol. 14, br.1, str. 77-85.
- Mihailović, B., Paraušić, V., Simonović, Z. (2007). „*Analiza faktora poslovnog ambijenta Srbije u završnoj fazi ekonomske tranzicije*“, Institut za ekonomiku poljoprivrede, Beograd.
- Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede Republike Srbije (MPŠV) (2014): *Poljoprivreda i strategija ruralnog razvoja Republike Srbije za period 2014-2024.*, Službeni glasnik Republike Srbije, broj. 85/2014.

- Mizik, T. (2010). *The Diversity of Agriculture in Former Soviet and Western Balkan Countries*. Policy Studies on Rural Transition No. 2, FAO Regional Office for Europe and Central Asia.
- Nikolić, R., Fedajev, A., Stefanović, V., Ilić, S. (2017). The Agriculture Sector in Western Balkans – Some Characteristics of Development. *Economics of Agriculture*, 64 (1); 275-293.
- Nikolić, R., Fedajev, A., Svrkota, I. (2012). Serbian Economy in Transition Period. *Economics Management Information Technology*, Vol. 1, No. 1, pp. 1-19.
- Nikšić, O. (2010). *Studija o politici poljoprivrednog sektora u Bosni i Hercegovini* - Studija o politikama trgovine i integracije. Dokument Svjetske banke, Izvještaj br. 57919-BA.
- Novaković, N. (2015). Siva ekonomija, kriza i tranzicija u Srbiji. *Zbornik radova Filozofskog fakulteta*, XLV, br. 2, str. 259 -279.
- Omerbegovic-Arapovic, A., Karkin, Z. (2015). The Impact of Agricultural Market Information System in Bosnia & Herzegovina on Market Integration: Assymmetric Information and Market Performance. *Khazar Journal of Humanities and Social Sciences*, 18 (1); 56-67.
- Pantić, O. (2015). *Uloga sektora MSPP u strukturnim promenama poljoprivrede Republike Srbije*, Poglavlje 6, str. 331-346, u: *Strukturne promene u Srbiji-dosadašnji rezultati i perspektive*, Institut ekonomskih nauka, Beograd.
- Pejanović, R. (2000). Tranzicija poljoprivrednog gazdinstva u modernu farmu, *Savremeni farmer*, br. 3.
- Pejanović, R., Milanović, M., Cvijanović, D. (2006). Tranzicija (poljo)privrede Republike Srbije – dometi, efekti i ograničenja, *Ekonomika poljoprivrede*, 53 (4); 937-946.
- Pejanović, R., Njegovan, Z., Tica, N. (2007). *Tranzicija, ruralni razvoj i agrarna politika*, Novi Sad - Beograd.

- Pejanović, R., Radović, G. (2011). Agrarna politika u Republici Srbiji u periodu tranzicije. *Ekonomija - teorija i praksa*, 4 (1); 29-38.
- Pejanović, R. V., Tica, N. L., Tomašević, D. (2004). *Neuspešnost tranzicionih reformi u poljoprivredi Republike Srbije*. *Ekonomika poljoprivrede*, 51 (3-4), 95-106.
- Pejanović, R., Tica, N. (2004). Tranzicione reforme u agroprivredi Republike Srbije, *Letopis naučnih radova Poljoprivrednog fakulteta*, vol. 28, no. 1, str. 85-96.
- Pejanović, R., Tica, N. (2005). Agrarni problem u procesu tranzicije Republike Srbije, *Letopis naučnih radova Poljoprivrenog fakulteta*, vol. 29, br.1, str. 210-221.
- Pejanović, R., Tica, N., Tomašević, D. (2003). Aktuelni problemi i pouke privatizacije u poljoprivredi. *Letopis naučnih radova*, 27 (1); 11–23.
- Pejčić, H. (2010). *Udruženja i povratak na imanja*, *Ekonomika poljoprivrede* 3/2010, Beograd.
- Petković, V. (2008). *Tranzicija u Srbiji – Osam godina reforme*. Radni dokument, Srpski Ekonomski Forum, Leskovac.
- Popis poljoprivrede 2012 - Prva knjiga (2013). Republički zavod za statistiku.
- Popov, Đ. (2013). *Uticao tranzicije na stanje privrede Srbije*, projekat: „Teorijski i praktični problemi stvaranja i primene prava (EU i Srbija)“, Pravni fakultet Novi Sad (str. 25–45).
- Rizov, M. (2004). *Shift to Individual Farming and the Productivity Growth of Transition Agriculture*. Annual Meeting of the American Agricultural Economics Association, Denver, Colorado.
- Roaf, J., Atoyan, R., Joshi, B., Krogulski, K. and an IMF Staff Team (2014). *25 Years of Transition Post-Communist Europe and the IMF*. International Monetary Fund, Washington, USA.
- Ruete, M. (2014). *Inclusive Investment in Agriculture: Cooperatives and the role of foreign investment*. International Institute for Sustainable Development

International Environment House 2 9, Chemin de Balexert, 5th Floor, 1219, Chatelaine, Geneva, Switzerland.

Simonović, Z. (2014). *Upravljanje agrarom Srbije u tranziciji* - monografija, Institut za ekonomiku poljoprivrede, Beograd.

Stanković, V. *Pad stočarske proizvodnje kao domet tranzicije u Srbiji - "Dometi tranzicije u poljoprivredi Srbije"*, Agrosmart, preuzeto sa (12.11.2017):

<http://www.agrosmart.net/agro-politika/pad-stocarske-proizvodnje-kao-domet.html>

Stojanov, D. (2002). *'BiH Privatisation and Workers Participation: The Case Study of Agrokomerc Company'*, paper presented at the 11th Conference of the International Association for the Economics of Participation (IAFEP), Catholic University of Brussels, July.

Stojanov, D., *Bosna i Hercegovina od 1995: tranzicija i rekonstrukcija privrede*; Preuzeto sa (20.10.2017):

http://www.esiweb.org/pdf/bridges/bosnia/Sojanov_PoqIV.pdf

Strategija poljoprivrede i ruralnog razvoja Republike Srbije(2014-2024) (2013). Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede Republike Srbije, Beograd.

Tisen, R., Andrisen, D., Depre, F. L. (2006). *Dividenda znanja*, Adižes, Novi Sad.

Tomaš, R. (2013). Causes of Slow and Inefficient Transition of Economy of Bosnia and Herzegovina and Possibilities for its Improvement. *Poslovna izvrsnost*, 7 (1); 99-119.

U.S. Commercial Service (2017). *Bosnia and Herzegovina 2017 Country Commercial Guide*. Preuzeto sa (20.10.2017): <https://ba.usembassy.gov/wp-content/uploads/sites/270/2017/08/Bosnia-CCG-2017.pdf>

United Nations Office on Drugs and Crime – UNODC (2011). *Corruption in Bosnia and Herzegovina: Bribery as Experienced by the Population*.

USAID (2011). *Bosnia and Herzegovina Gap Analysis Europe and Eurasia Bureau*, USAID Strategic Planning and Analysis Division.

-
- Vaško, Ž., Mirjanić, S. (2013). Osnovni indikatori razvoja poljoprivrede u Bosni i Hercegovini - retrospektiva 1950. - 2010. godine, *Agroznanje*, vol. 14, br.4. str. 575-589.
- Vehapi, S., Šabotić Z. (2015). The State and Problems of Serbian Agriculture, *Economics of Agriculture*, 62 (1); 245-257.
- Venugopal, R. (2011). *Privatization, private sector development and horizontal inequalities in post-conflict countries*. In Horizontal inequalities and post-conflict development, 108–30. ed. A. Langer, F. Stewart, and R. Venugopal. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Vučić, S. Krstić, B (2005). *Produktivnost poljoprivrede zemalja u tranziciji 2002-2005*. Projekat: Strategijsko upravljanje proizvodnjom malih i srednjih preduzeća u uslovima tranzicije, br. 1779. Ministarstvo za nauku tehnologiju i razvoj Republike Srbije.
- Wright, M., Buck, T. and Filatotchev, I. (2002). 'Post-Privatization Effects of Management and Employee Buy-outs', *Annals of Public and Cooperative Economics*, Vol. 73, No. 3, pp. 303-52.
- Zakić, Zorka, Stojanović, Žaklina (2003). *Poljoprivreda u modelu ruralnog razvoja Evropske Unije*, simpozijum agroekonomista ("Poljoprivreda i ruralni razvoj u evropskim integracijama"), Poljoprivredni fakultet, Beograd, 2003, str.11-20.
- Zekić, S., Lovre, K., Gajić, M. (2009). Transformacija poljoprivrede zemalja Zapadnog Balkana u periodu tranzicije. *Ekonomika poljoprivrede*, 56 (2); 187-200.
- Zubović, J., Domazet, I. (2010). *Tranzicija i zaposleni u Srbiji*, str. 165-178, u: Drašković B, urednik 2010 Kraj privatizacije, posledice po ekonomski razvoj i nezaposlenost u Srbiji, Institut ekonomskih nauka, Beogradska bankarska akademija, Savez samostalnih sindikata Srbije, Beograd.
- Živkov, G. (2013). *Association of farmers in the Western Balkan countries*. FAO Regional Office for Europe and Central Asia, Policy Studies on Rural Transition. Food and Agriculture Organization.

BIOGRAFIJA

M.Sc. Miralem Nuhanović

Miralem Nuhanović je rođen 03.02.1959. godine u Tuzli, Bosna i Hercegovina.

Diplomirao je ekonomiju na Ekonomskom fakultetu u Brčkom, Univerzitetu u Tuzli. Master studije na Visokoj školi modernog biznisa iz Beograda završio je 2013. godine, smer Menadžment u uslužnom biznisu. Doktorske studije na Fakultetu za ekonomiju i inženjerski menadžment u Novom Sadu, smer Inženjerski menadžment u biotehnologiji, upisao je 2013. godine.

Pronalazak rešenja za sanaciju budžetskog deficita i racionalisanje budžetske potrošnje, te kreiranje ambijenta za povećanje budžetskih prihoda je trenutna njegova preokupacija, budući da je na poziciji ministra finansija u Vladi Tuzlanskog kantona, Federacije Bosne i Hercegovine.

U svojoj radnoj karijeri bio je: Direktor Univerzalpromet d.d. Tuzla; Finansijski rukovodilac Univerzalpromet d.d. Tuzla; Rukovodilac komercijalnih poslova Univerzal-promet d.d. Tuzla; Služba za plan i analizu Univerzal-promet d.d. Tuzla.

Predjednik/član nadzornih odbora u sledećim preduzećima: Tekstil Tuzla, Dita Tuzla, Higijena Tuzla, Vodovod Tuzla, Komunalac Tuzla, Bugojnopromet Bugojno. Predsednik i član odbora za reviziju: Bosanac Orašje, UNIS Sarajevo, Metalotehna Tuzla.

Objavio je nekoliko radova, kao autor i koautor, iz oblasti menadžmenta i ekonomije u agrobiznisu.

Služi se engleskim jezikom.